

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १३९
Title अष्टाध्यायी सूत्रपाठः
Author महर्षिः याज्ञिकः
Extent ७२ पत्र Age _____
Subject व्याकरण

यष्टाध्यायीस्तत्रपाठः

१३१

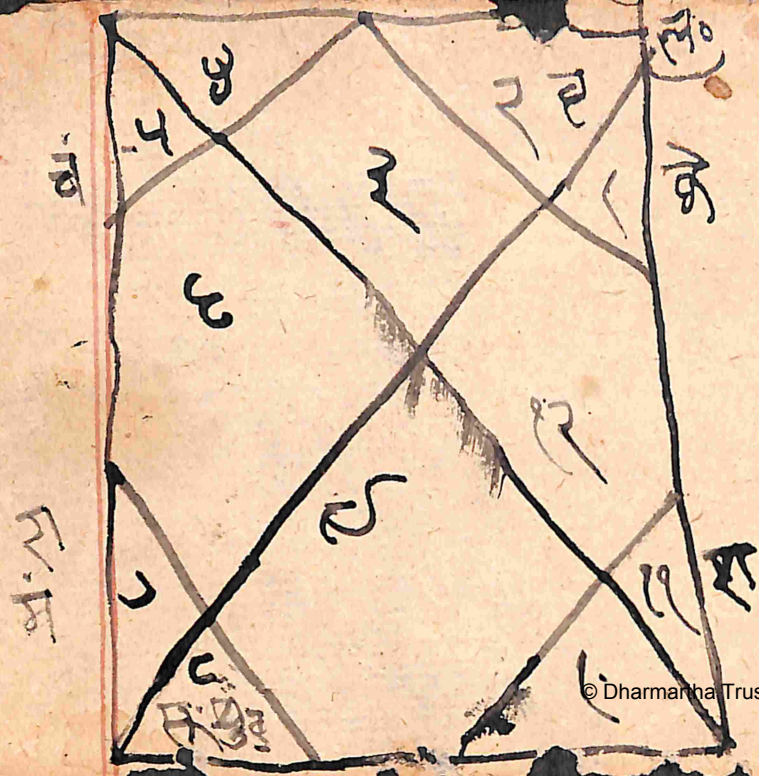
७२५-४४४

॥ अथ सूत्रपाठप्रारंभः ॥

श्री
१०००

सू. पा. १

३

श्री गणेशाय नमः॥ ॥ हरिः ॐ ३॥ ॥ येनाक्षरसामान्नायमधिगम्यम
हेश्वरात्॥ कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥ येन धौतागिरः
पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः॥ तमश्वाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः॥
अइउण्॥ ऋलृक्। एओइ। ऐ औच्॥ हयवरट्॥ लण्॥ ञमउणनम्॥
झभञ्॥ घठधष्॥ जबगडदश॥ खफ छठथचटतव्॥ कपय्॥ शषस
र्॥ हल्॥ इति प्रत्याहारसूत्राणि॥ ॥ वृद्धिरादैच्॥ अदेउ गुणः॥ इको गु
णवृद्धि॥ नधातुलोप आर्धधातुके॥ क्तिचि॥ दीधी वेवीटां॥ हलो नंतराः
संयोगः॥ मुखनासिकावचनो लुनासिकः॥ तुल्यास्यप्रयत्नसवर्णं॥
नाज्झलौ॥ ईहृदेद्विवचनं प्रगल्भं॥ अदसोमात् शो। निपात एकाजना

३

३॥ ओत् ॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येताव नार्थे ॥ उन्नः । ऊं ॥ इदौ च सप्तम्य
 र्थे ॥ दाधाध्वदापू ॥ १॥ आद्यंतवदेकस्मिन् ॥ तरप्तमपौघः ॥ बहुगण
 वतुडतिसंख्या ॥ ह्यंताषट् ॥ उतिच ॥ क्तक्तवत्कनिष्ठा ॥ सर्वादीनिसर्वना
 मानि ॥ विभाषादिकसमासे बहुव्रीहौ ॥ न बहुव्रीहौ ॥ तृतीयासमासे ॥
 द्वंद्वे च ॥ विभाषाजसि ॥ प्रथमचरमतया ल्याङ् कतिपयनेमाश्च ॥ पृ
 र्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां ॥ स्वमज्ञातिधना
 ख्यायां ॥ अंतरं बहिर्योगोपसंख्या नयोः ॥ स्वरादिनिपातमव्ययं ॥ त
 द्दितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ह्यन्मेजंतः ॥ त्कातो सुन्क सुनः ॥ २॥ अव्य
 यी भावश्च ॥ शिसर्वनामसृजानं ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ नवेति विभाषा ॥

सू. पा. १

२
२
रूपः संप्रसारणं॥ आद्यंतौटकि तौ॥ मिदचोंत्यात्परः॥ एचइ गघ्रस्वा
देशे॥ षष्ठी स्तानेयोगा॥ षष्ठी स्तानेयोगा॥ स्तानेंतरतमः॥ उरण्परः॥
अलौंत्यस्य॥ डि. च्च॥ आदेः परस्य॥ अनेकालूशित्सर्वस्य॥ स्तानिवदा
देशेनल्विधौ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ नपदांतद्विर्वचनवरेयलौ
पस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु॥ द्विर्वचनेचि॥ अदर्शनंलो
पः॥ ३॥ प्रत्ययस्य लुक् श्लु लुपः॥ प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं॥ नलु
मतांगस्य॥ अचोंत्यादिटि॥ अलौंत्यात्पूर्वउपधा॥ तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ स्वरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा॥
अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः॥ तपरस्तत्कालस्य॥ आदिरंत्येनस

हेता । येन विधिस्तदंतस्य ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्दृढं ॥ त्यदादीनिच ॥
 एउः प्राचांदेशे ॥ ४ ॥ ॥ वृद्धिराद्यंतवदव्ययी भावः प्रत्ययस्य लुक्पंचदश ॥
 ॥ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ गाउः कुटादिभ्योऽङ्गि निःत् ॥
 विजइट् ॥ विभाषोर्णोः ॥ सार्वधातुकमपित् ॥ असंयोगाल्लिट्किट् ॥
 इंधि भवतिभ्यांच ॥ मउमृदगुधकुल्लिरावदवसः त्का ॥ रुदविदमु
 षग्रहिस्वपिप्रलुः संश्च ॥ इकोऽसल् ॥ हलंताच्च ॥ लिङ् सिचावात्मनेप
 देषु ॥ उश्च ॥ वागमः ॥ हनः सिच ॥ यमो गंधने ॥ विभाषोपयमने ॥ स्ठा
 घ्वोरिच्च ॥ नत्कासेट् ॥ निष्ठाशोऽङ्गि सिदिमिदिस्विदिधृषः ॥ मृषस्ति
 ति क्षायां ॥ १ ॥ उउपधाद्वावादि कर्मणोरन्यतरस्यां ॥ पूउः त्काच ॥ नो

सू. पा. १

३

३

पधात्थफांताद्वा॥ वंचितुं च्य तश्च॥ त षिमिषि कृषेः काश्यपस्य॥ रलोव्यु
पधाद्गुलादेः संश्च॥ ऊकालो जस्मस्वदी र्घ्यलुतः॥ अचश्च॥ उच्चैरुदा
त्तः॥ नीचैरनुदात्तः॥ समाहारः स्वरितः॥ तस्यादित उदात्तमर्धद्रुत्वं॥ ए
कश्रुतिद्वरात्संबुद्धौ॥ यज्ञकर्मण्यजपं न्युखसामसु॥ उच्चैस्तरां वा व
षट्कारः॥ विभाषा लुंदसि॥ नसु ब्रह्मण्यायां स्वरितस्य लुदात्तः॥ देव ब्र
ह्मणोरनुदात्तः॥ स्वरितात्संहिताया मनुदात्तानां॥ उदात्त स्वरितपरस्य
संनतरः॥ २॥ अष्टक एकाल्प्रत्ययः॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः क
र्मधारयः॥ प्रथमानिर्दिष्टं समा स उपसर्जनं॥ एकविभक्तिचाष्ट
वनिपाते॥ अथविदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ कृतद्धितसमासा

३

श्व॥ क्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य॥ गोस्त्रियो रूपसर्जनस्य॥ लुक्त्तद्धि
 तलुकि॥ इजोण्याः॥ लुपियुक्तवद्भक्तिवचने॥ विशेषणां चाजातेः॥
 तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ लु० योगाप्रख्यानात्॥ योगप्रमाणे च त
 दभावे दर्शनं स्यात्॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्॥
 कालोपसर्जनैचतुल्यं॥ जाल्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतर
 स्यां॥ अस्मदो द्वयोश्च॥ फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥ ३॥ छंदसिपु
 नर्वस्वो रेकवचनं॥ विशाखयोश्च॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुव
 चनस्य द्विवचनं नित्यं॥ सस्त्रपाणामेकशेष एकविभक्तौ॥ वृद्धोय
 नातल्लक्षणश्चेदेव विशेषः॥ स्त्रीपुंवच्च॥ पुमान्स्त्रिया॥ भ्रातृपु

सू. पा. १

४

त्रौस्वस इहितभ्यां॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां॥ पितामा
त्रा॥ श्वशुरः श्वश्रूवा॥ त्यदादीनिसर्वेर्नित्यं॥ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणो
षुस्त्री॥ ४॥ ॥ गा३० कुटाद्युडुपधादृक्तश्चुंदसिपुनर्वस्वोस्त्रयोदश॥
॥ ॥ इतिप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥ ॥ भूवादयोधातवः॥ उपदेशो
जनुनासिकइत्॥ हलंत्यं॥ नविभक्तौतुस्माः॥ आदिर्त्रिटुडवः॥ षःप्र
त्ययस्य॥ चुटू॥ लशक्वतद्धिते॥ तस्यलोपः॥ यथासंख्यमनुदेशः
समानां॥ स्वरितेनाधिकारः॥ अनुदात्तङि० तआत्मनेपदं॥ भावक
र्मणोः॥ कर्त्तरिकर्मव्यतिहारे॥ नगतिहिंसार्थेभ्यः॥ इतरेतरान्यो
न्योपपदाच्च॥ नेर्विशः॥ परिव्यवेभ्यःक्रियः॥ विपराभ्यांजेः॥ आ

४

दोदो नास्य विहरणे ॥१॥ क्री डोनुसं परिभ्यश्च ॥ समवप्रविभ्यः सुः ॥ प्रका
 शनस्तेया ख्ययोश्च ॥ ऊदो नू ध्वकर्मणि ॥ उपा नमंत्रकरणे ॥ अकर्मका च्च ॥
 उद्धिभ्यां तपः ॥ आडो यमहनः ॥ समोगम्य छिप्र छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः ॥
 निसमुपविभ्योक्कः ॥ स्पधायिमाडः ॥ गंधनावक्षेपणसेवनसाहसि
 क्यप्रतियत्न प्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ अधेः प्रसहने ॥ वेः शब्दकर्मणः
 अकर्मका च्च ॥ संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनय
 येषु नियः ॥ कर्त्त स्तेचाशरीरे कर्मणि ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥
 उपपराभ्यां ॥ आड उडु मने ॥ २ ॥ वेः पादविहरणे ॥ प्रोपाभ्यां सम
 थाभ्यां ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ अपङ्गवेज्ञः ॥ अकर्मका च्च ॥ संप्रतिभ्या

सू. पा. १

मना ध्याने ॥ भासनोपसंभाषा ज्ञानयत्नविमल्युपमंत्रणेषु वदः ॥ व्य-
क्तवाचां समुच्चारणे ॥ अनोरकर्मकात् ॥ विभाषाविप्रलापे ॥ अवाङ्मूः ॥
समः प्रतिज्ञाने ॥ उदश्वरः सकर्मकात् ॥ समस्ततीयायुक्तात् ॥ दाणश्च सा-
चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशांसनः ॥ नानोर्तः ॥ प्र-
त्याङ्भ्यांश्रुवः ॥ शदेः शितः ॥ ३ ॥ म्रियतेर्लुङ् लिङोश्च ॥ पूर्ववत्सनः ॥ आ-
म्रत्येयवत्कृजोनुप्रयोगस्य ॥ प्रोपाभ्यांयुजेरयत्नपात्रेषु ॥ समः क्षण-
वः ॥ भुजो नवने ॥ णोरणोयत्कर्मणोचेत्सकर्त्ताना ध्याने ॥ भीस्म्यो-
र्हेतुभये ॥ गृध्रिवंच्योः प्रलंभने ॥ लियः संमाननशालीनीकरण-
योश्च ॥ मिथ्योपपदात्कृजोभ्यासे ॥ स्वरितन्नितः कर्त्तृ सिप्रायेकि

याफले ॥ अपादः ॥ णिचश्च ॥ समुदाङ् भ्योयमोग्रंथे ॥ अनुपसर्गात्सः ॥
 विभाषोपपदेनप्रतीयमाने ॥ शेषात्कर्तरिपरस्मैपदं ॥ अनुपराभ्यां
 कृत्तः ॥ असिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ४ ॥ प्राद्वहः ॥ परेर्दृष्टः ॥ व्याङ् परिभ्यो
 रमः ॥ उपाच्च् ॥ विभाषाकर्मकात् ॥ बुधयुधनराजनेङ् शुद्धुस्तुभ्यो णोः ॥
 निगचरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ न
 पादम्याङ्गमाङ्गसपरिमुहुरुचिन्तितिवदवसः ॥ वाक्यषः ॥ द्युङ्गो
 लुङि ॥ वृङ्गः स्यसनोः ॥ लुटिचकृपः ॥ ५ ॥ ॥ भ्रवादयः क्रीडो नुवेः पा
 दम्रियतेः प्राद्वहस्त्रयोदश ॥ ॥ इतिप्रथमाध्यायस्यतृतीयः पादः ॥
 आकडारादेकासंज्ञा ॥ विप्रतिषेधेपरंकार्यं ॥ यस्त्र्या रयोनदी ॥ नेय

स्तु. पा. १

६

६

हु. वडू. स्तु. ना. व. स्त्री. ॥ वा. मि. ॥ डि. ति. द्र. स्व. श्रव. ॥ शे. षो. ध्य. स. खि. ॥ पतिः. समा.
स. ए. व. ॥ ष. षी. यु. क्त. श्रु. द. सि. वा. ॥ द्र. स्व. ल. घु. ॥ सं. यो. गे. गुरु. ॥ दी. घं. च. ॥ य.
स्मा. त्प्र. त्य. य. वि. धि. स्त. दा. दि. प्र. त्य. ये. गं. ॥ सु. सि. उं. तं. प. दं. ॥ नः. क्ये. ॥ सि. ति. च. ॥
स्वा. दि. श्व. सर्व. ना. म. स्तु. ने. ॥ य. चि. भं. ॥ त. सौ. म. त्व. र्थे. ॥ अ. य. स्म. या. दी. नि. छु. द.
सि. ॥ १. ॥ व. ऊ. पु. व. ऊ. व. च. नं. ॥ द्ये. क. यो. द्वि. व. च. नै. क. व. च. ने. ॥ का. र. के. ॥ ध्रु. व.
म. पा. ये. पा. दा. नं. ॥ भी. त्ता. र्था. नां. भ. य. हे. तुः. ॥ प. रा. जे. र. सो. ढः. ॥ वा. र. णा. र्था.
ना. मी. षि. तः. ॥ अ. त. धौ. ये. ना. दर्. श. नि. मि. ति. ॥ आ. र. ख्या. तो. प. यो. गे. ॥ ज. नि.
क. तुः. प्र. कृ. तिः. ॥ भु. वः. प्र. भ. वः. ॥ क. र्म. णा. य. म. भि. प्रै. ति. स. सं. प्र. दा. नं. ॥ रु.
च्य. र्था. नां. प्री. य. मा. णः. ॥ श्ला. घ. दु. डू. स्तु. श. पां. ती. पू. य. मा. नः. ॥ धा. रे. रु.

६

तमर्णः॥ स्पृहेरीक्षितः॥ कुधदुहेष्यास्यार्थानांयंप्रतिकोपः॥ **कुधदु**
हेष्यास्यार्थानांयंप्रतिकोपः॥ कुधदुहोरुपसृष्टयोः कर्म॥ राधीक्ष्यो
 यस्यविप्रश्नः॥ प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः पूर्वस्यकर्त्ता॥ २॥ अनुप्रतिगणश्च॥
 साधकतमंकरणं॥ दिवः कर्मच॥ परिक्लृपणे संप्रदानमन्यतरस्यां॥ आ
 धारोधिकरणं॥ अधिशीङ्स्थासां कर्म॥ अभिनिविशश्च॥ उपान्वध्या
 ङुसः॥ कर्त्तुरीक्षिततमं कर्म॥ तथायुक्तंचानीक्षितं॥ अकथितंच॥ ग
 तिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्त्तासणौ॥ ह्रक्कोर
 न्यतरस्यां॥ स्वतंत्रः कर्त्ता॥ तत्प्रयोजकोहेतुश्च॥ प्राग्ग्रीश्वरान्निपा
 ताः॥ चादयोसत्वे॥ प्रादयः॥ उपसर्गः क्रियायोगे॥ गतिश्च॥ ३॥ ऊर्या

सू.पां.१ दिच्छिडाचश्च॥ अनुकरणं चानितिपरं॥ आदरानादरयोः सदसती॥
 भूषणैलं॥ अंतरपरिग्रहे॥ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते॥ पुरोव्ययं॥ अस्तंच॥
 ७ अदृगल्यर्थवदेषु॥ अदोनुपदेशे॥ तिरोंतधौ॥ विभाषाहन्नि॥ उपा
 ७ जेन्वाजे॥ साक्षात्प्रभृतीनिच॥ अनत्याधानउरसिमनसी॥ मध्ये
 पदेनिवचनेच॥ नित्यंहस्तेपाणाबुपयमने॥ प्राध्वंबंधने॥ जीविको
 पनिषदावौपम्ये॥ तेप्राग्धातोः॥ ४॥ छंदसिपरेपि॥ व्यवहिताश्च॥ कर्म
 प्रवचनीयाः॥ अनुलक्षणे॥ तृतीयार्थे॥ हीने॥ उपोधिकेच॥ अपपरी
 वर्जने॥ आश्रयार्थावचने॥ लक्षणेत्थंभूतारव्या नभागवीप्तासु
 प्रतिपर्यनवः॥ अभिरभागे॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः॥ अधि

परी-अनर्थकौ॥ सुः राजायां॥ अतिरतिक्रमणेच॥ अपिः पदार्थसंभा
 वनान्ववसर्गगर्हसमुच्चयेषु॥ अधिरीश्वरे॥ विभाषाकृत्ति॥ लः प
 रस्मै पदं॥ तडा नावात्मनेपदं॥ ५॥ तिङ् स्त्रीणित्रीणिप्रथममध्यं
 मोत्तमाः॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः॥ सुपः॥ वि
 भक्तिश्च॥ युष्मद्युपपदेसमानाधिकरणेष्ठानिन्यपिमध्यमः॥ प्र
 हासेचमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्च॥ अस्मद्युत्तमः॥ शेषेप्रथमः॥
 परः संनिकर्षः संहिता॥ विरामोवसानं॥ ६॥ ॥ आकडारादुक्त्वा नु
 प्रतिगणऊर्यादिछंदसितिङोदरा॥ ॥ इतिप्रथमाध्यायस्यचतुर्थः
 पादः॥ ॥ इतिप्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥ हरिः ॐ ३॥ ॥ समर्थः

सूपा. २

८

४

पदविधिः॥ सुबामंत्रिते परंगवत्स्वरे॥ प्राक्कृडारात्समासः॥ सहसुपा॥
अव्ययीभावः॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमद्विव्यध्यर्थाभावात्तथा
संप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्तिसा
कल्यांतवचनेषु॥ यथासादृश्ये॥ यावदवधारणे॥ सुप्रतिनामा
आर्थे॥ अक्षशलाका संख्याः परिणा॥ विभाषा॥ अपपरिवहिरं
चवः पंचम्या॥ आङ्ग्यदासिविध्योः॥ लक्षणेनासिप्रती आसि
सुरव्ये॥ अनुयत्समया॥ यस्य चायामः॥ तिष्ठदुप्रभृती निच॥ पा
रेमध्येषध्यावा॥ संख्यावंश्येन॥ नदीसिश्च॥ ३॥ अन्यपदार्थे
च संज्ञायां॥ तत्पुरुषः॥ द्विगुश्च॥ द्वितीयाश्रितातीतपतितगता

८

त्यस्तप्राप्तापन्नैः॥ स्वयंक्तेन॥ खट्वाक्षेपे॥ सामि॥ कालाः॥ अत्यंतसं
 योगेच॥ तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥ पूर्वसदृशसमोनार्थक
 लहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः॥ कर्त्तृकरणेकताबहुलं॥ ह्यैरधिकार्थव
 चने॥ अन्नेन व्यंजनं॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणं॥ चतुर्थं तदर्थार्थबलि
 हितसुखरक्षितैः॥ पंचमी भयेन॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्प
 शः॥ स्तोकांतिकद्वयार्थकधूणित्तेन॥ सप्तमी शौं डैः॥ २॥ सिद्धशुष्क
 पक्वबंधैश्च॥ ध्वांक्षेणक्षेपे॥ ह्यैर्ऋणे॥ संज्ञायां॥ तेनाहोरात्रावय
 वाः॥ तत्र॥ क्षेपे॥ पात्रेसंमितादयश्च॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुणन
 वकेवलाः समानाधिकरणेन॥ दिक्संख्ये संज्ञायां॥ तद्धितार्थोत्तरप

सू. पा. २

९.

१

दसमाहारेच॥ संख्यापूर्वोद्दिगुः॥ कुत्सितानिकुत्सनैः॥ पापाणकेकुत्सि
तैः॥ उपमानानिसामान्यवचनैः॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्र
योगे॥ विशेषणं विशेषेण बहुलं॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमा
नमध्यमध्यमवीराश्च॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥ तेन न न्न विशि
ष्टेनान्न॥ ३॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टः पूज्यमानैः॥ वृंदारकनाग
कुंजरैः पूज्यमानं॥ कतरकतमौजातिपरिप्रश्ने॥ किंक्षेपे॥ पोटायु
वतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्ष्यणी प्रवृत्तश्रोत्रि
याध्यापकधूर्तैर्जातिः॥ प्रशंसावचनैश्च॥ युवाखलतिपलितव
लिनजरतीभिः॥ कृत्यतुल्याख्याम्रजात्या॥ वर्णोवर्णेन॥ कु

९

मारश्चमणादिभिः॥ चतुष्पादोगर्भिण्या॥ मयूरव्यंसकादयश्च॥ ४॥
 ॥ ॥ समर्थोन्यपदार्थे सिद्धशुष्कसन्महद्वादरा॥ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य
 प्रथमः पादः॥ ॥ पूर्वपराधरोत्तरमेकैर्द्विनेकाधिकरणे॥ अर्धेन
 पुंसकं॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याप्यन्यतरस्यां॥ प्राप्तापन्नेचद्विती
 यया॥ कालाः परिमाणिना॥ नञ्॥ ईषद्वक्ता॥ षष्ठी॥ याजकादिभि
 श्च॥ ननिर्धारणे॥ पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकर
 णेन॥ तेनचषजायां॥ अधिकरणवाचिनाच॥ कर्मणिच॥ तजका
 भ्यांकर्त्तरि॥ कर्त्तरिच॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः॥ कुगतिप्रादयः॥
 उपपदमतिङ्॥ अमैवाव्ययेन॥ ५॥ तृतीयाप्रष्टीन्यन्यतरस्यां॥

सू. पा. २

१०

१०

त्का च॥ शेषो बह्व्रीहिः॥ अनेकमन्यपदार्थे॥ संख्यया व्यया स न्ना
दूराधिक संख्याः संख्येये॥ दि३. नामान्यंतराब्दे॥ तत्र तेनेदमितिसरूपे॥
तेन सहेतितुल्ययोगे॥ चार्थे द्वंद्वः॥ उपसर्जनं पूर्व॥ राजदंतादिषु प
रं॥ द्वंद्वे घि॥ अजाद्यदंतं॥ अल्पाक्षरं॥ सप्तमीविशेषणे बह्व्रीहो॥
निष्ठा॥ बाहिताग्न्यादिषु॥ कडाराः कर्मधारये॥ २॥॥ पूर्वापराधरो
त्तरंतृतीयाप्रभृती न्यष्टादश॥॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पा
दः॥॥ अनभिहिते॥ कर्मणि द्वितीया॥ तृतीयाच होश्छंदसि॥ अंत
रांतरेण युक्ते॥ कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे॥ अपवर्गे तृतीया॥ सप्त
मी पंचम्यो कारकमध्ये॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥ यस्मा

१०

दधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ पंचम्यपाङ्परिस्तिः ॥ प्रतिनि
 धिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ चैष्टायाम
 न ध्वनिः ॥ चतुर्थसंप्रदाने ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥
 तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधालं वषट्काराच्च ॥
 मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा प्राणिषु ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥
 सहयुक्ते प्रदाने ॥ येनांगविकारः ॥ ३ ॥ इत्थं भूतलक्षणे ॥ संज्ञोन्यत
 रस्या कर्मणि ॥ हेतौ ॥ अकर्तृयुक्ते पंचमी ॥ विभाषा गुणस्त्रियां ॥ षष्ठीहे
 तुप्रयोगे ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ अपादाने पंचमी ॥ अन्यारादितरत्त
 दिक्शब्दां चूत्तरपदा जाहियुक्ते ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ एनपाद्वितीया ॥

सू. पा. २

११

एथ ग्वि नानाना भिस्तृतीयान्यतरस्यां ॥ करणे च स्तोका ल्य क ध्रुक्
तिपयस्या सत्ववचनस्य ॥ दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां ॥ दूरांतिका
र्थेभ्यो द्वितीयाच्च ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ यस्य च भावेन भावलक्षणं ॥
षष्ठी चानादरे ॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतेश्च ॥
आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां ॥ २ ॥ यतश्च निर्धारणं ॥ पंचमी वि
भक्ते ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ प्रसितोत्सुका
भ्यां तृतीयाच्च ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ प्रातिपदिकार्थं लिंगपरिमा
णवचनमात्रे प्रथमा ॥ संबोधने च ॥ सामंत्रितं ॥ एकवचनं सं
बुद्धिः ॥ षष्ठी शेषे ॥ शोविदर्थस्य करणे ॥ अधीगर्थदयेशां कर्म

११

णि॥ कृत्तः प्रतियत्ने॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः॥ आशिषि
 नाथः॥ असिनिग्रहणनाटकाथपिषां हिंसायां॥ व्यवहृपणोः सम
 र्थयोः॥ दिवस्तदर्थस्य॥ विभाषोपसर्गे॥ द्वितीया ब्राह्मणे॥ ३॥ प्रेष्य
 श्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसि॥ यजेश्च करणे॥
 कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे॥ कर्तृकर्मणोः कृति॥ उसयप्राप्तौ क
 र्मणि॥ क्तस्य च वर्तमाने॥ अधिकरणवाचिनश्च॥ नलोका व्ययनि
 ष्ठाखलार्थतनां॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः॥ कृत्यानां कर्त्तरि वा॥
 तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां॥ चतुर्थश्चाशिष्यायुष्य
 मद्भद्रकुशलसुखार्थहितैः॥ ४॥॥ अनसिहित इत्थं भूतयतश्च

सू. पा. २

१२

१२

पशु

प्रेष्य ब्रुवोस्त्रयोदश ॥ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ द्विगुरे
कवचनं ॥ दूंदूश्च प्राणित्यसेनांगानां ॥ अनुवादे चरणानां ॥ अध्वर्यु
ऋतुरनपुंसकं ॥ अध्ययनतो विप्रकृष्टारव्यानां ॥ जातिरप्राणिनां ॥ वि
शिष्टलिङ्गोनदीदेशोग्रामाः ॥ शुद्धजंतवः ॥ येषांच विरोधः शाश्वतिकः ॥
शूद्राणामनिरवसितानां ॥ गवाश्च प्रभृतीनि च ॥ विभाषा वृक्षमृगत
पाधान्यव्यंजनैश्च कुन्यश्च वडवपूर्वपराधरोत्तराणां ॥ विप्रतिषिद्धं
चानधिकरणावाचि ॥ नदधिपय आदीनि ॥ अधिकरणैतावत्वे च ॥ वि
भाषासमीपे ॥ सनपुंसकं ॥ अव्ययीभावश्च ॥ तत्पुरुषो नञ्कर्म
धारयः ॥ संज्ञायां कं थोशी नरेषु ॥ १ ॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिरव्यासा

१२

पां॥ छायावा कृत्ये॥ सभाराजामनुष्यपूर्वा॥ अशालाच॥ विभाषा
 सेनासुराच्छायाशालानिशानां॥ परवह्निगंदं दूतत्पुरुषयोः॥ पूर्वव
 दश्ववज्रवो॥ हेमंतशिशिरावहोरात्रेच छंदसि॥ रात्राक्काहाः पुंसि॥ अ
 पथंनपुंसकं॥ अर्धर्चाः पुंसिच॥ इदमोन्वादेशोशानुदात्तस्तृतीया
 दौ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ॥ द्वितीयादौ स्वेनः॥ आर्धधा
 तुके॥ अरोजग्धिल्यसिकिति॥ लुङ् सनोर्घस्त्वं॥ घञपोश्च॥ वज्र
 लं छंदसि॥ लिङ् न्यतरस्यां॥ २॥ वेञोवयिः॥ हनोवधलिङि॥ लुङि
 च॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां॥ इणो गालुङि॥ णौ गमिरबोधने॥ सनि
 च॥ इङ् श्व॥ गाङ् लिङि॥ विभाषालुङ् लृङोः॥ णौ च संश्रद्धोः॥ अ

सू.पा. २

१३

13

स्तेर्भः। ब्रुवोवचिः॥ चक्षिउः॥ ख्याज्॥ वालिदि॥ अजेव्यघन्नपोः॥ वा
यो॥ ण्य ह्र त्रियार्ध त्रितोयू निलुगणिजोः॥ पैलादिभ्यश्च॥ इजः
प्राचां॥ ३॥ नतौ ल्वलिभ्यः॥ तद्वा जस्य बकुषु ते नैवास्त्रियां॥ यस्का
दिभ्यो गोत्रे॥ यन्नजोश्च॥ अत्रिभृगु कुत्सवसिष्ठ गोतमांगिरोभ्य
श्च॥ बृहच इजः प्राच्य भरतेषु॥ नगोपवनादिभ्यः॥ ब्रिक कित
वादिभ्यो द्वंद्वे॥ उपकादिभ्यो न्यतरस्यामद्वंद्वे॥ आग्रस्त्यकौं डि
न्ययोरगस्ति कुंडिनच्॥ सुपो धातु प्रातिपदिकयोः॥ अदिप्रभृति
भ्यः शपः॥ बकुलं छंदसि॥ यज्ञेचिच॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः॥ ब
कुलं छंदसि॥ गातिरुग्युपाभ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥ विभाषा

१३

ग्राधेदृशाच्छासः॥ तनादिभ्यस्तथासोः॥ मंत्रेघसकरणशवृदहा ह
 च्छगमिजनिभ्योलेः॥ ४॥ आमः॥ अव्ययादा सुपः॥ नाव्ययी भा
 वादतो मत्वपंचम्याः॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं॥ लुटः प्रथमस्य डारौर
 सः॥ ५॥ ॥ द्विगुरुपतो पक्रमंवेजोवयिर्नतौ ल्वलिभ्य आमः पंच॥ ॥
 ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ इति सूत्रपाठे द्वितीयो ध्या
 यः समाप्तः॥ ॥ हरिः ॐ ३॥ ॥ प्रत्ययः॥ परश्च॥ आद्युदात्तश्च॥ अनु
 दात्तौ सुप्पितौ॥ गुप्तिज्जिङ्गः सन्॥ मान्बधदान्शाभ्यो दीर्घ
 श्चाभ्यासस्य॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिछायां वा॥ सुप आ
 त्मनः क्यच्॥ काम्यच्च॥ उपमानादाचारे॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च॥

सू. पा. ३

१४

१५

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः॥ लोहितादिगण्यः क्यप्॥ कष्टाय
क्रमणे॥ कर्मणोरोमंथतपोभ्यां वर्त्तिचरोः॥ बाष्पोऽभ्यामुद्मने॥ श
ब्दे वैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे॥ सुरवादिभ्यः कर्त्तवेदनायां॥ न
मो वरिवश्चित्रः क्यच्॥ पुच्छभांडची वरौमिड्॥ १॥ मुंडमिश्लक्ष्ण
लवणव्रतवस्त्रहलकलकृतकृस्तेभ्यो णिच्॥ धातौ रेकाचो हलादेः
क्रियासमभिहारे यङ्॥ नित्यं कौटिल्ये गतो॥ लुपसदचरजपजस
दहदशगृभ्यो भावगर्हायां॥ सत्यापपाशरूपवीणातुलश्लोकसे
नालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्॥ हेतुमतिच॥ सुद्धादि
भ्यो यक्॥ गुप्धूपविछिपणिपनिभ्य आयः॥ ऋतेरी यङ्॥ क

अ

१४

मेर्णिङ् ॥ आयादय-आर्धधातुके वा ॥ सनाद्यन्ताधातवः ॥ स्यतासील्ल
 लुटोः ॥ सिब्रुलंलेटि ॥ कास्प्रत्ययादाममन्त्रेलिटि ॥ इजादेश्वगुरुमतो
 न्छुः ॥ दयायासश्च ॥ उषविदजागृभ्यो न्यतरस्यां ॥ भीक्रीभ्रुक्वां
 श्लुवच्च ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यतेलिटि ॥ २ ॥ विदांकुर्वत्त्वित्यन्यतरस्यां ॥
 अभ्युत्साद्यां प्रजनयांचिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रन्ति
 तिष्ठंदसि ॥ चिलुडि ॥ च्लुःसिचू ॥ शलइगुपधादनिटः क्सः ॥ श्लिष
 आलिंगने ॥ नदृशः ॥ णिश्चिदुस्नुभ्यः कर्त्तरिचङ् ॥ विभाषाधेरश्च्योः ॥
 गुपेश्छंदसि ॥ नोनयति ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ अस्येतिव
 क्तिख्यातिभ्योङ् ॥ लिपिसिचिक्श्च ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां ॥

सू. पा. ३

१५

15

पुष्पादिद्युताद्भूतः परस्मैपदेषु ॥ सत्तिशास्त्यत्तिभ्यश्च ॥ इरितोवा ॥ ज्
स्तभुम्भुचुम्भुचुगुचुग्लुचुग्लुचुश्चिभ्यश्च ॥ क्मट्दरुहिभ्यश्छंदसि ॥ चि
प्तेपदः ॥ ३ ॥ दीपजनबुधपरितायिष्यायिभ्यो न्यतरस्यां ॥ अचः कर्मक
र्त्तरि ॥ इहश्च ॥ नरुधः ॥ तपोनुतापेच ॥ चिणभावकर्मणोः ॥ सार्वधातुकेयक् ॥
कर्त्तरिशाप् ॥ दिवादिभ्यः श्यन् ॥ बाभ्राशाभ्लाशाभ्रमुक्कमुक्कमुक्कसिचु
टिलषः ॥ यसोनुपसर्गात् ॥ संयसश्च ॥ स्वादिभ्यः श्नुः ॥ श्रुवः श्च ॥ अक्षो
न्यतरस्यां ॥ तन्करणेत्क्षः ॥ तुदादिभ्यः शः ॥ रुधादिभ्यः श्मम् ॥ तना
दिह्रस्वभ्यः ॥ धिन्विह्रण्वोरच ॥ ४ ॥ क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ स्तभुस्तुभु
स्कंभुस्कंभुस्कृभ्यः श्नुश्च ॥ हलः श्नः शानश्च ॥ छंदसिशायज

१५

पि॥ व्यत्ययो बहुलं॥ लिङ्गा शिष्यङ्॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ त
 पस्तपः कर्मकस्येव॥ नडुहः स्नुतमांय कूचिणो॥ कुषिरजोः प्राचां श्य
 न्परस्मैपदंच॥ धातोः॥ तत्रोपपदंसप्तमी स्तुं॥ कृदतिङ्॥ वासरूपो
 स्त्रियां॥ कृत्याः प्राङ् ण्वुलः॥ तव्यत्तव्यानीयरः॥ अचोयत्॥ पोरडुप
 धात्॥ शकिसहोश्च॥ गदमदचरयमश्वानुपसर्गे॥ ५॥ अवद्यप
 पयवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु॥ वह्यंकरणं॥ अर्यस्वामिवैश्ययोः॥
 उपसर्थाकाल्याप्रजने॥ अजर्यसंगतं॥ वदः सुपिक्यञ्च॥ भुवोभावे॥
 हनस्तच॥ एतिस्तुशास्वृद जुषः क्यप्॥ ऋडुपधाच्चा कृपिच तेः॥ ईचि
 खनः॥ भृजो संज्ञायां॥ मृजेर्विभाषा॥ राजस्त्रयस्त्र्य मृषोद्यरुच्यकुप्य

सू. पा. ३

१६

१६

कृष्टप-च्या व्यथ्याः॥ भिद्यो द्यौ नदे॥ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे॥ विष्
यविनी यजित्या मुंजकल्कहलिषु॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छंदसि॥ परा
स्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च॥ विभाषा कृष्टषोः॥ ६॥ युग्यंचपत्रे॥ अमा
वस्यदन्यतरस्यां॥ छंदसिनिष्टर्कदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्य
मर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याएछ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्य
भाव्यस्ताव्योपचाय्यएडानि॥ ऋहलोण्यत्॥ ओरावश्यके॥ आ
सुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्व॥ आनाय्योनित्ये॥ प्रणाय्योसं
मतौ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससा
मिधेनीषु॥ ऋतौकुंडपाय्यसंचाय्यो॥ अग्नौपरिचाय्योपचा

१६

व्यसम्पत्त्याः॥ चित्याग्निचित्येच॥ ण्वुल्लूचौ॥ नंदिग्रहिपचादिभ्यो
 ल्युणिन्यचः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः॥ आतश्चोपसर्गे॥ पाघ्राध्माधे
 रूदृशःशः॥ अनुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसा
 हिभ्यश्च॥ ददातिदधात्योर्विभाषा॥ ज्वलितिकसंतेभ्योणः॥७॥
 रयाद्यधास्रुसंस्वृतीणवसावहलिहश्लिषश्चसश्च॥ उन्योरनुप
 सर्गे॥ विभाषाग्रहः॥ गेहेकः॥ शिल्पिनिष्पुन्॥ गस्तुकन्॥ ण्युट्च॥
 हश्चब्रीहिकालयोः॥ पुस्तत्त्वः सममिहारेबुन्॥ आशिषिच॥८॥
 प्रत्ययो मुंडविदां दीपजनक्र्यादिभ्योबघयुग्यंरयाद्यधादश॥
 ॥ इतिततीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ कर्मण्यण्॥ क्वावा

सू. पा. ३

१७

17

मश्व। आतो नुप सर्गेकः॥ सुपिष्ठः॥ तुंद शो क योः परिम जाप नुदोः॥
प्रेदातः। समि रव्यः॥ गापोष्टक॥ हर तेरनुद्यम नेच्॥ वयसि च॥ आ
डि. ताच्छील्ये॥ अर्हः॥ स्तंब कर्णयोरमिजपोः॥ शमिधातोः संज्ञायां॥
अधिकरणे शेतेः॥ चरेष्टः॥ भिक्षा सेनादायेषु च॥ पुरोग्रतो ग्रेषु सत्तेः॥
पूर्वे कर्त्तरि॥ कृत्रो हेतु ताच्छील्यानुलोम्येषु॥ १॥ दिवा विभानिशा
प्रभाभास्कारांता नंतादि बहुनां दी किं लिपिलिबि बलि सक्ति कर्त्तृ चि
त्रक्षेत्र संख्या जंघा बाह्वहर्ष तद्ध नुररुषु॥ कर्मणि भूतौ॥ नश
ब्दश्लोक कलह गाथा वैर चादुस्त्रमंत्रपदेषु॥ स्तंब शक्तोरिन्॥
हरतेर्दतिनाथयोः पशौ॥ फलेग्रहिरात्मं भरिश्च॥ छंदसिवनस

१७

नरस्मिन्मथां॥ एजेः स्वशर॥ नासिकास्तनयोधर्माधेटोः॥ नाडीमुख्यो
 श्व॥ उदिकूलेरुजिवहोः॥ बहाभ्रेलिहः॥ परिमाणोपचः॥ मितनखेच॥
 विध्वरुषोस्तुदः॥ असूर्यललाटयोर्द शितपोः॥ उग्रंपश्येरंमदपा
 णिंधमाश्व॥ प्रियवशोवदः खचू॥ द्विषत्परयोस्तापेः॥ वाचियमोव्रते॥
 ॥२॥ पूः सर्वयोर्दारिसहोः॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषुकषः॥ मेघार्तिभये
 पुहृजः॥ क्षेमप्रियमदेण्व॥ आशितेषुवः करणभावयोः॥ संज्ञायां
 भृत्तृजिधारिंदमः॥ गमश्व॥ अंतात्यंताध्वहूरपारसर्वानंतेषुडः॥
 आशिषिह नः॥ अपेक्षेशतमसोः॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः॥ लक्षणो
 जायापत्योष्टक॥ अमनुष्यकर्त्तकेच॥ शक्तौहस्तिकपाटयोः॥ पाणि

सहितपि

सू. पा. ३

१८

१४

घताङ्घ्रौ शिल्पिनि॥ आङ्घ्र्यसु भगस्वल्पलितनगनांधप्रियेषु च्य
र्थेष्वचो ह्रजः करणेषु न॥ कर्त्तरि भुवः खिद्यु चरु कजौ॥ स्पर्शो नु
दके क्विन्॥ अत्रिगदध्वस्त्रग्दिगुह्मि गं च युजि क्रुन् चान्च॥ त्यदादिषु
दशोनालोचने कञ्च॥ ३॥ सत्सु द्विषदुह दुहयुज विदभिद छिद जिनी
राजा मुपसर्गे पिक्विप्॥ भजो णिवः॥ छंदसि सहः॥ बहश्च॥ कव्यपुरी
षपुरी ष्येषु ज्युट्॥ हव्येनंतः पादं॥ जनस नखन क्रम गमो विट्॥
अदो नन्ने॥ क्रव्ये च॥ दुहः कब्धश्च॥ मंत्रेश्वेतवहो कथशस्पुरोडाशा
णिवन्॥ अवेयजः॥ विजुपे छंदसि॥ आतोमनि नृक् निब्वनिपश्च॥
अन्येभ्योपि दृश्यंते॥ क्विप्॥ स्रः कच॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताब्धी

३८

ल्ये॥ कर्त्तर्युपमाने॥ व्रते॥ ४॥ बङ्गलमाभीक्ष्ण्ये॥ मनः॥ आत्ममा
 नेरवश्च॥ १॥ ते॥ करण्यजः॥ कर्मणिहनः॥ ब्रह्मभूणवृत्तेषुक्किप॥
 बङ्गलं छंदसि॥ सुकर्मपापमंत्रपुण्येषुक्कजः॥ सोमेसुजः॥ अग्नौचेः॥
 कर्मण्यग्न्याख्यायां॥ कर्मणीनिविक्रियः॥ दशेः कनिष्ठा॥ राजनियु
 धिक्कजः॥ सहेच॥ सप्तम्यांजनेर्दः॥ पंचम्यामजातौ॥ उपसर्गेच
 संज्ञायां॥ अनौकर्मणि॥ ५॥ अन्येष्वपिदृश्यते॥ निष्ठा॥ सुयजोर्दु
 निष्ठा॥ जीर्यतेरत्न॥ छंदसिलिट्॥ लिटः कानच्वा॥ कसुश्च॥ भा
 षायांसदवसश्चुवः॥ उपेयिवा ननाश्चान न्नुचानश्च॥ लुङ्॥ अन
 द्यतनेलङ्॥ अपिज्ञावचनेल्लट्॥ नयदि॥ विभाषासाकांक्षे॥

सू. पा. ३

१८

१९

परोक्षे लिट्॥ हशश्च तोर्लङ् च॥ प्रश्ने चासन्नकाले॥ लट् स्मे॥ अपरो
क्षे च॥ न नौष्टप्रतिवचने॥ ६॥ न चोर्विभाषा॥ पुरिलुङ् चास्मे॥ व
र्तमाने लट्॥ लट्ः शतशानचावप्रथमासमानाधिकरणे॥ संबोध
ने च॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः॥ तौ सत्॥ पूज्यजोः शानन्॥ ताच्छी
ल्यवयोवचनशक्तिषु चानन्॥ इङ् धार्योः शत्रुहृद्भिः॥ द्विषो मि
त्रे॥ सुत्रो यज्ञसंयोगे॥ अर्हः प्रशंसायां॥ आक्षेप्तच्छीलतद्धर्मत
त्साधुकारिषु॥ तन्॥ अलंकृन्निराकृत्प्रजनोत्पत्तौ न्मदरुच्यत्यचो १८
पत्रपटुवृधुसहचरइष्टुच्॥ णोश्छंदसि॥ भुवश्च॥ ग्लानिस्तु
श्च कस्तुः॥ त्रसि गृधि धृषि क्षिपेः क्तुः॥ ७॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनु

५॥ संघचानु रुधां ऊमा ऊसपरिस्त संसजपरिदेवि संज्वरपरिस्त्रि
 पपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुह दुषद्विषदुहदुहयुजा क्रीडविविचल्य
 जरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च॥ वौकषलसकल्यसंभः॥
 अपेचलषः॥ प्रेलपसद्रुमथवदवसः॥ निंदहिंसक्लिशखादविना
 शपरिस्त्रिपपरिरटपरिवादिव्यापाषास्तयोबुञ्ज॥ देवि कुशोश्चो
 पसर्गे॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युचू॥ अनुदानैतश्चहलादेः॥
 जुचंक्रम्य दंदम्यसगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥ क्रुधमंशार्थ
 भ्यश्च॥ नयः॥ सूददीपदीक्षश्च॥ लषपतपदस्ताभ्यवृषहनक
 मगमभ्युभयउकेञ्॥ जल्पभिक्षकुटुलुठ वृडः॥ पाकन॥ प्रजोरिनिः॥

सू.पा. ३

२०

जिह्वक्षिविश्री ण्वमाव्यथाभ्यमपरिभ्रष्टस्त्वभ्यश्च॥ स्पृहिगृहिप
तिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्य आलुचू॥ दाधेट् सिशदसदोरुः॥ स्पृघ
स्यदः क्मरचू॥ ८॥ भंजभासमिदो घुरचू॥ विदिक्विदिछिदेः कुरचू॥ इ
णनराजिसर्त्तिभ्यः कुरप्॥ गत्वरश्च॥ जागुरुक्तः॥ यजजपदशां यङः॥
नमिकंपिस्म्यजसकमहिंसदी पोरः॥ सनाशंसभिक्षउः॥ बिंडुरिछुः॥
क्याच्छंदसि॥ आट्टगमहनजनः किकिनौलिट्च॥ स्वपितृषोर्न
जिङ्॥ श्चवंध्योरारुः॥ भियः कृक्कु कनौ॥ स्तेशभासपिसक सोवरचू॥
यश्च्येयङः॥ आतभासधुर्विद्युतोर्जिप्ठजुग्रावस्तुवः क्विप्॥ अन्ये
भ्योपिटृयते॥ भुवः संज्ञांतरयोः॥ विप्रसंभ्योडुसंज्ञायां॥ ९॥ धःक

२०

र्मणिष्टुत॥ दाम्नी शसयुयुजस्तु तुदसि सिचमिह पतदश नहः करणे॥
 हलस्करयोः पुवः॥ अर्त्तिलूधस्खनसहचर इत्रः॥ पुवः संज्ञायां॥
 कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः॥ जीतः क्तः॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥ १०॥ ॥
 ॥ ॥ कर्मणिदिवाप्ः सर्वसत्सु बहुलमन्येष्वपिनन्वोः शमितिभंज
 भासधः कर्मण्यष्टौ॥ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥
 उणादयो बहुलं॥ भूतेष्विदृश्यंते॥ भविष्यतिगम्यादयः॥ यावत्पुरानि
 पातयोर्लट्॥ विभाषाकदा कर्त्तव्यः॥ किंवृत्तेलिप्सायां॥ लिप्यमानसिद्धौ
 च॥ लोट् लक्षणे च॥ लिङ् चोर्ध्वमौर्ध्वे॥ तुमुन्पुलौकियायां
 क्रियार्थायां॥ भाववचनाश्च॥ अण् कर्मणि च॥ लृट् शेषे च॥ लृट्

सू.पा.३

२१

२१

टः सद्वा॥ अनद्यतने लुट्॥ पदरुजविशस्य शोघत्र॥ स स्तिरे॥ भा
वे॥ अकर्तरि च कारकै संज्ञायां॥ परिमाणारव्यायां सर्वेभ्यः॥ १॥ इ
डः श्च॥ उपसर्गे रुवः॥ समियुदुडुवः॥ शिणी ऋवो नुपसर्गे॥ वीक्षु
श्रुवः॥ अवोदोर्नियः॥ प्रेदुस्तुस्तुवः॥ निरभ्योः कृत्वोः॥ अन्योर्ग्रः॥
कृधान्ये॥ यज्ञे समिस्तुवः॥ प्रेस्त्रो यज्ञे॥ प्रथने वा वशब्दे॥ छंदो
नाम्नि च॥ उदिग्रहः॥ समिमुष्टौ॥ परिन्यो नश्पोर्द्धताभ्येषयोः॥
पराव नुपात्ययङ्णः॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये॥ हस्तादाने चेरस्ते
ये॥ २॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेः श्वकः॥ संघे चानौ
त्तराधर्ये॥ कर्मव्यतिहारैश्च स्त्रियां॥ अभिविधौ भावइनुण्॥

२१

आक्रोशेव न्योर्ग्रहः॥ प्रेलिप्सायां॥ परौयज्ञे॥ नौवृधान्ये॥ उदिश्रय
 तियोतिष्ठद्रुवः॥ विसाषाडिरुल्लुवोः॥ अवेग्रहोवर्षप्रतिबंधे॥ प्रेव
 णिजां॥ रश्मौच॥ वृणोतेराच्छादने॥ परौभुवोवज्ञाने॥ एरच्॥ नृ
 दोरप्॥ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च॥ उपसर्गेदः॥ नौणच॥ ३॥ व्यधजपोर
 नुपसर्गे॥ स्वनहसोर्वा॥ यमः समुपनिविषुच॥ नौगदनदपठस्व
 नः॥ कृणोवीणायांच॥ नित्यंपणः परिमाणे॥ मदोनूपसर्गे॥ प्र
 मदसंमदौहर्षे॥ समुदोरजःपशुषु॥ अक्षेषु ग्लहः॥ प्रजनेसर्त्तैः॥
 केः संप्रसारणंचन्यभ्युपविषु॥ आडिः युडे॥ निपानमाहावः॥ भा
 वेनूपसर्गस्य॥ हनश्च वधः॥ मूर्त्तैर्घनः॥ अंतर्घनोदेशे॥ अगारै

सू. पा. ३

२२

२२

कदेशोप्रघणः प्रघाणश्च ॥ उद्धनो त्याधानं ॥ ४ ॥ अपघ्नो गं ॥ कर
णे यो विदुषु ॥ स्तंबे कच ॥ परौघः ॥ उपघ्न आश्रये ॥ संघो द्वौ गण
प्रशंसयोः ॥ निघो निमित्तं ॥ द्रुतः क्रिः ॥ द्वितो थुच् ॥ यजया च य
तविच्छप्रछरक्षोनदु ॥ स्वपो नन् ॥ उपसर्गे घोः किः ॥ कर्मण्यधि
करणे च ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥ स्त्रागा पापचोभावे ॥ मंत्रे वृषेष पच
मनविद भूवी रा उदात्तः ॥ ऊतियूति जूति सातिहेतिकीर्तयश्च ॥
व्रजय जो भाविक्यप् ॥ संज्ञायां समज निषद निपत मनविदषु
भूशी इ भृ जिणः ॥ कृत्तः शच ॥ ५ ॥ इछा ॥ अप्रत्ययात् ॥ गु
रोश्च हलेः ॥ षिद्रिदादिभ्यो इ ॥ चिंति पूजिक थि कुं बिचर्चश्च ॥

२२

आतश्चोपसर्गे ॥ प्यासश्चंथोयुच् ॥ रोगारव्यायाण्वुल्बकुलं ॥ सं
 ज्ञायां ॥ विभाषारव्यानपरिप्रश्नयोरिभ्रच ॥ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु
 ण्वुच् ॥ आक्रोशेनज्यनिः ॥ हृत्यल्युटो बकुलं ॥ नपुंसकेभावेक्तः ॥
 ल्युट्च ॥ कर्मणिचयेनसंस्पर्शात्कतुःशरीरसुखं ॥ करणाधिकर
 णयोश्च ॥ पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेण ॥ गोचरसंचरवहव्रजव्यजा
 पणनिगमाश्च ॥ अवेत्तस्त्रोर्घञ् ॥ ६ ॥ हलश्च ॥ अध्यायन्या
 योद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ उदंकोनुदके ॥ जालमानायः ॥ ख
 नोघच ॥ ईषद्दुःसुषुहृद्धृद्धर्थेषुखल् ॥ कर्तृकर्मणोश्चभ्र
 ह्रभोः ॥ आतोयुच् ॥ छंदसिगत्यर्थेभ्यः ॥ अन्येभ्योपिटश्यते ॥

सू.पा. ३

२२

२३

वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा॥ आशंसायां भूतवच्च॥ क्षिप्रव
चनेल्लट्॥ आशंसावचनेलिङ्॥ नानद्यतनवक्रियाप्रबंधसा
मीप्ययोः॥ भविष्यतिमर्यादावचनेवरस्मिन्॥ कालविभागे चान
होरात्राणां॥ परस्मिन्विभाषा॥ लिङ् निमित्तेल्लङ् क्रियातिपत्तौ॥
भूतेच॥ ७॥ वोताप्योः॥ गर्ह्यांलडपिजात्वोः॥ विभाषाकथमि
लिङ् च॥ किंवृत्तेलिङ् लट्दौ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि॥
किंकिंलास्त्यर्थेषुल्लट्॥ जातुयदोर्लिङ्॥ यच्चयत्रयोः॥ गर्ह्यां
च॥ चित्रीकरणेच॥ शेषेल्लडयदौ॥ उताप्योः समर्थयोर्लिङ्॥ का
मप्रवेदनेकच्चिति॥ संभावनेलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे॥ विभाषाधा

२३

तौ संभावनवचने यदि ॥ हेतुहेतुमतो लिङ् ॥ इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ ॥
 समानकर्तृकेषु तु मुन् ॥ लिङ् च ॥ इच्छार्थेभ्यो विभाषावर्तमाने ॥
 ॥ ८ ॥ विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ लोट् च ॥
 प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ स्मे लो
 ट् ॥ अधीष्टे च ॥ कालसमयवेलासु तु मुन् ॥ लिङ्ग्रदि ॥ अर्हे कृत्यत्
 चश्च ॥ आवश्यकाधमर्प्ययोर्निः ॥ कृत्याश्च ॥ शकिलिङ् च ॥ आ
 शिबिलिङ् लोटौ ॥ क्ति च क्तौ च संज्ञायां ॥ माङि लुङ् ॥ स्मोत्तरे लुङ् च ॥ ए ॥ उणा
 दयइउने निवासव्यधापघनौगमिच्छाहलश्च वौताप्योर्विधिषोडश ॥ ॥ इति
 तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ धातुसंबंधे प्रत्ययाः ॥ क्रियासमभि

सू. पा. ३

२४

२५

हारे लोट लोटो हि स्वी वाच त ध्व मोः॥ समुच्चये न्यतरस्यां॥ यथा वि
धनु प्रयोगः पूर्वस्मिन्॥ समुच्चये सामान्य वचनस्य॥ छंदसिलुङ् ल
उ. लिटः॥ लिङ्. र्थे लेट॥ उपसंवादा शंकयोश्च॥ तुमर्थे से से न से अ
से न्क् से क से न ध्ये अ ध्ये न्क ध्ये क ध्ये न् श ध्ये श ध्ये न्त वे त वे ड्
त वे नः॥ प्रये रो हि ष्ये अ व्य थि ष्ये॥ दृशे वि ख्ये च॥ शकिण मुल्क
मुलौ॥ ईश्वरे तो सु न्क सु नौ॥ कृत्यार्थे त वे के न्के न्यत्वनः॥ अव
चक्षे च॥ भावल क्षणे स्ते ण्क अ व दि च रि ऊ त मि ज नि भ्य स्तो सु न्
स पित दोः क सु न्॥ अलं ख ल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचाङ् ल्वा॥ उद्दी
चां माङो व्यती हारे॥ परा वरयोगे च॥ १॥ समानकर्तृकयोः पूर्व

२४

काले॥ आभीक्ष्येणमुल्ब॥ नयद्यनाकांक्षे॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु॥ क
 र्मण्याक्रोशेकृजःखमुज्ज॥ स्वादुमिणमुल्॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु
 सिद्धाप्रयोगश्चेत्॥ यथातथयोरस्ययाप्रतिवचने॥ कर्मणिदृशिबिदोः
 साकल्ये॥ यावतिविंदनीवोः॥ चमेदिरयोःपूरेः॥ वर्षप्रमाणऊलोपश्चा
 स्यान्यतरस्यां॥ चैलेक्रोपेः॥ निमूलसमूलयोःकषः॥ शुष्कचूर्णरू
 क्षेषुपिषः॥ समूलाकृतजीवेषुहन्कृज्ग्रहः॥ करणेहनः॥ स्नेहनेपि
 षः॥ हस्तेवर्तिग्रहोः॥ स्वेपुषः॥ २॥ अधिकरणेबंधः॥ संज्ञायां॥ कत्रैजि
 वपुरुषयोर्नशिवहोः॥ ऊर्ध्वेशुषिपूरोः॥ उपमानेकर्मणिच॥ कषादि
 पुयथाविध्यनुप्रयोगः॥ उपदंशस्तृतीयायां॥ हिंसार्थानांचसमानक

सू. पा. ३

२५

२६

र्म काणां॥ सप्तम्यांचोपपी उरु ध क र्षः॥ समासतौ॥ प्रमाणेच॥ अपा
दानेपरी प्रसायां॥ द्वितीयायांच॥ स्वांगेध्रुवे॥ परिक्रियमानेच॥ विशि
पतिपदिस्कंदं व्याप्यमानासेव्यमानयोः॥ अस्यतितृषोः क्रियांतरे
कालेषु॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः॥ अव्ययेयथासिप्रेताख्यानेहृजः त्का
णामुलौ॥ तिर्यच्यपवर्गे॥ ३॥ स्वांगेतस्प्रत्ययेहृचोः॥ नाधार्थप्रत्यये
च्यर्थे॥ तृष्ठीमिभुवः॥ अन्वच्यानुलोम्ये॥ शकधृषज्ञाग्लाघटरभल
भक्रमसहार्हास्त्यर्थेषुतुमुन्॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु॥ कर्तरिहृत्॥ स
व्यगेयप्रवचनी योपस्ठानीयजन्याल्ला व्यापात्यावा॥ लः कर्मणिचभा
वेचा कर्मकेभ्यः॥ तयोरेवहृत्यक्तखलर्थाः॥ आदिकर्मणिक्तः कर्तरिच॥

२५

गत्यर्था कर्म कश्चिषशीङ् स्ठासवस जनरुहजीर्यतिभ्यश्च॥ दाशगोघ्नो संप्रदा
 ने॥ भीमादयोपादाने॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः॥ तोधिकरणेच ध्रौव्यगतिप्रत्य
 वसानार्थेभ्यः॥ लस्य॥ तिस्रस्त्रिसिप्थसुमिब्वस्मस्तातांशुथासाथांध्वमिडूहि
 महिङ्॥ टितआत्मनेपदानांटेरे॥ थासः से॥ ४॥ लिटस्तद्वयोरेशिरेच्॥ परस्मैपदा
 नांणलतुसुसुलथुसणल्वमाः॥ विदोलटोवा॥ ब्रुवः पंचानामादितआहोब्रुवः॥ लो
 टोलङ्॥ त॥ एरुः॥ सेर्त्यपिच्च॥ वाछंदसि॥ मेर्निः॥ आमेतः॥ सवाभ्यांवामो॥ आउत्तमस्य
 पिच्च॥ एतदे॥ लेटोडादौ॥ आतदे॥ वेतो न्यत्र॥ इतश्चलोपः परस्मैपदेषु॥ सउत्तमस्य॥ नि
 त्यंङि॥ तः॥ इतश्च॥ ५॥ तसुसुमिपांतांततामः॥ लिङ्ः सीयुट्॥ यासुट् परस्मैपदेषु
 तोङि॥ च॥ किदाशिषि॥ इत्यरन्॥ इटोत्॥ सुट्तिथोः॥ सेर्जुस्॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥

सूत्रपाठ ३

२६

आतः॥ लङ्ः शाकटायनस्यैव॥ द्विषश्च॥ तिङ् शित्सार्वधातुकं॥ आर्द्धधातुकं शेषः॥ लिट् च॥ लिङ्गशिषि॥ छंदस्युभयथा॥ ६॥ ॥ धातुसंबंधे समानाधिकरणे स्वांगेलिटस्तसृष्टमिपांसप्तदश॥ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ इति सूत्रपाठे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥ हरिः ॐ ३॥ ॥ आर्षप्रातिपदिकात्॥ स्त्रौ जसमौ दृष्टष्टाभ्यां भिसूडेभ्यां भ्यसङ् सिभ्यां भ्यसङ् सोसामूङ्योः सुप्॥ स्त्रियां॥ अजाद्यतष्टाप्॥ ऋन्नेभ्यो ङीप्॥ उगितश्च॥ वनोर च॥ पादोन्यतरस्यां॥ टा वृचि॥ न षट् स्वस्त्रादिभ्यः॥ मनः॥ अनोब

२६

ऊर्जः हेः॥ उबुभाभ्यामन्यतरस्यां॥ अनुपसर्जनात्॥ टिङ्गणश्च
 सज्दघ्नश्चात्रचतुष्टयपठकूठश्चकश्चक्ररपरव्युनां॥ यञश्च॥ प्राचां
 ष्फुतद्धितः॥ सर्वत्रलोहितादिकतंतेभ्यः॥ कौरव्यमांडूकाभ्यांच॥ वय
 सिप्रथमे॥ १॥ द्विगोः॥ अपरिमाणविस्ताचितकंबल्येभ्योनतद्धि
 तलुकि॥ कांडांतात्क्षेत्रे॥ पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्यां॥ वऊर्जः हेरुध
 सोडीषू॥ संख्याव्ययादेउः३पू॥ दामहायनांताच्च॥ अनउपधालो
 पिनोन्यतरस्यां॥ नित्यंसंज्ञाछंदसोः॥ केवलमामकभागधेयपापा
 परसमानार्यकृतसुमंगलशेषजाच्च॥ रात्रेश्चाजसौ॥ अंतर्वत्यतिवतोर्नु
 कू॥ पत्युर्नेयस्तसंयोगे॥ विभाषासपूर्वस्य॥ नित्यंसपत्न्यादिषु॥ एतच्च

सू.पा. ४

२७

२७

तोरेच॥ वृषाकप्यग्नि कुसित कुसि दाना मुदात्तः॥ मनोरौवा॥ वर्णा
दनुदात्ता तोप धातो नः॥ अन्यतो डी षू॥ २॥ विद्वोरदिभ्यश्च॥ जानप
द कुंड गो ण सु ल भाज ना ग काल नी ल कुश का मु क क ब रा हृत्य मत्रा
वप ना कृत्रि मा श्राणा स्तौ ल्य वर्णा ना च्छा द ना यो विकार मैथु ने च्छा
केश वे शेषु॥ शोणा त्वाचां॥ वो तो गु ण व च ना त्॥ ब्रह्मादिभ्यश्च॥ नि
त्यं छंद सि॥ सुवश्च॥ पुंयोगा दा रव्यायां॥ इंद व रु ण भव शर्व रु द म उ हि
मार ण्य य व य व न मा तु ला चा र्या णा मा नु क्॥ क्री ता त्करण पूर्वात्॥
त्ता द ल्पा रव्यायां॥ ब्रु ब्री हे श्वां तो दा ता त्॥ अस्वां ग पूर्व प दा द्वा॥ स्वां
गा च्छे प स र्ज ना द सं यो गो प धा त्॥ ना सि को द रौ ष जं घा दंत क र्ण श्चं

२७

गाञ्च ॥ नक्रोडादिबद्धचः ॥ सहनञ्च विद्यमानपूर्वाञ्च ॥ नखमुखात्सं
 ज्ञायां ॥ दीर्घजिह्वा च छंदसि ॥ दिक्पूर्वपदान्दीप् ॥ ३ ॥ बाहः ॥ सरव्यशि
 श्वीतिभाषायां ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ पाककर्णपर्णपुष्प
 फलमूलबालोत्तरपदाञ्च ॥ इतोमनुष्यजातेः ॥ ऊङुतः ॥ बाह्वन्तात्सं
 ज्ञायां ॥ पंगोश्च ॥ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ संहितशफलक्षणवामादे
 श्च ॥ कडुकमंडल्वोश्छंदसि ॥ संज्ञायां ॥ शाङ्गैरवाद्ययोडीन् ॥ य
 डः श्वाप् ॥ आवद्याञ्च ॥ तद्धिताः ॥ यूनस्तिः ॥ अणिभोरनार्षयोगु
 रूपोत्तमयोः ष्यङु गोत्रे ॥ गोत्रावयवात् ॥ क्रौञ्चादिभ्यश्च ॥ ४ ॥ दै
 वयज्ञिरौचिर्वृक्षे सात्यमुग्रिकां ठेविद्धिभ्यो न्यतरस्यां ॥ समर्था

स्त. पा. ४ नां प्रथमाद्वा॥ प्राग्दीव्यतोऽण॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च॥ दित्यदित्या
 २८ दित्यपत्युत्तरपदान्यः॥ उत्सादिभ्योऽञ्॥ स्त्री पुंसाभ्यां नञ् स्त
 २९ औभवनात्॥ द्विगोर्लुगनपत्ये॥ गोत्रेलुगचि॥ यनिलुकू॥ फक्
 फिजोरन्यतरस्यां॥ तस्यापत्यं॥ एको गोत्रे॥ गोत्राद्यन्यस्त्रियां॥ अ
 तइञ्॥ बाक्कादिभ्यश्च॥ सुधातुरकङ्च॥ गोत्रेकुंजादिभ्यश्च फक्॥
 नडादिभ्यः फक्॥ हरितादिभ्योऽञ्॥ ५॥ यजिजोश्च॥ शरद्वच्छुन
 कदर्भाङ्गुवत्साग्रायणेषु॥ शोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां॥
 अनप्यानेतर्येविदादिभ्योऽञ्॥ गर्गादिभ्यो यञ्॥ मधुबभ्रौ ब्रा
 ह्मणकौशिकयोः॥ कपिवोधादांगिरसे॥ वतं डाच्च॥ लुकस्त्रियां॥

२८

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ सर्गात्रैगर्ते ॥ शिवादिभ्यो णर ॥ अट्टाभ्यो नदी
 मानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ऋष्यंधकवृल्लिकुरुभ्यश्च ॥ मातुरुत्सं
 रव्यासंभद्रर्वायाः ॥ कन्यायाः कनीनच ॥ विकर्णशृंगछुगलादृत्स
 भरद्वाजात्रिषु ॥ पीलायावा ॥ ठकूचमंडूकात् ॥ स्त्रीभ्यो ठकू ॥ ६ ॥
 द्यचः ॥ इतश्चानिजः ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ विकर्णकुषीतकात्कारय
 पे ॥ भ्रुवोवुग्व ॥ कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ कुलटायावा ॥ चटका
 याऐरक ॥ गोधायाडूकू ॥ आरगुदीचां ॥ क्षुदाभ्योवा ॥ पितृषु सुश्च
 णर ॥ ठकिलोपः ॥ मातृषु सुश्च ॥ चतुष्पाद्गोठञ् ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥
 राजश्चशुराद्यत् ॥ क्षत्राद्यः ॥ कुलात्कः ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यट्

सू. पा. ४

२२

२१

क जौ ॥ ७ ॥ महाकुलादन्तरवज्रौ ॥ उष्कुलाडुकू ॥ स्वसुश्रुः ॥ भ्रातुर्व्यञ्च ॥
व्यन्तसपत्ने ॥ रेवत्यादिभ्यः षक् ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सनेणच ॥ वृद्धावृक्सौ
वीरेषुबहुलं ॥ फेच्छच ॥ फांटाहतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥
सेनांतलक्षणकारिभ्यश्च ॥ उदीचामिञ् ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ कोस
ल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ अणोद्यचः ॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ वाकिनादीनां
कुक् ॥ पुत्रांतादन्यतरस्यां ॥ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलं ॥ ८ ॥ मनोजा
तावज्यतोषुकच ॥ अपत्यं पौत्रप्रष्टतिगोत्रं ॥ जीवतितुवंश्येयुवा ॥
भ्रातरिचज्यायसि ॥ वान्यस्मिन्सपिंडेऽसुविरतरेजीवति ॥ वृद्धस्य
चष्टजायां ॥ यूनश्चकुत्सायां ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादन् ॥ साल्वेय

२२

गांधारिभ्यांच॥ द्युग्मगधकलिंगस्तरमसादण॥ वृद्धेत्कोसलाजा
 दाञ्ज्यड॥ कुरुनादिभ्योप्यः॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटा
 रमकादिन्॥ तेतद्राजाः॥ कंबोजालुक॥ स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुंभ्य
 श्व॥ अतश्च॥ नप्राच्यभर्गादियौ धेयादिभ्यः॥ २॥ ॥ ज्यापूद्विगोः
 षिङ्गोरादिवाहोदैवयज्ञियन्निजोर्ध्वचोमहाकुलान्मनोर्जातावष्टाद
 श॥ ॥ इतिचतुर्थाध्यायस्यप्रथमःपादः॥ ॥ तेनरक्तंरागात्॥ लाक्षा
 रोचनाशकलकर्दमाठुक॥ नक्षत्रेणयुक्तःकालः॥ लुबविशेषे॥ सं
 क्षायांश्रवणाश्चत्थाभ्या॥ दंष्ट्राच्छः॥ दृष्टंसाम॥ कलेर्ढक॥ वामदे
 वाङ्गुड्यो॥ परिवृतोरथः॥ पांडुकंबलादिनिः॥ द्वैपवेयाघ्रादन्॥ कौ

सू.पा. ४

३०

३०

माराधर्ववचने॥ तत्रोद्धतममत्रेभ्यः॥ सुठंडिलाच्छुयितरिव्रते॥ संस्त्र
तंभक्षाः॥ शूलोखाद्यत्॥ दध्नः षक्॥ उदश्वितो न्यतरस्यां॥ क्षीराहु
॥ १॥ सास्मिन्यौर्णमासीतिसंज्ञायां॥ आग्रहायण्यश्वत्थाहुक्॥
विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः॥ सास्यदेवता॥ कस्ये
त्॥ शुक्राहुन्॥ अपोनप्रपांनष्टभ्यांघः॥ छत्र॥ महेंद्राद्याणौच॥ सो
मात्तद्व्यण॥ वाय्वतुपित्रुषसोयत्॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्व
रुग्नीषोमवास्तोष्यतिगृहमेधाच्छत्र॥ अग्नेर्दक्॥ कालेभ्योभवव
त्॥ महाराजप्रोष्ठपदाहुन्॥ पितृव्यमातुळमातामहपितामहाः॥ त
स्यसमूहः॥ भिक्षादिभ्योण्॥ गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपु

३०

न वत्समनुष्या जादुः ॥ के दाराद्युः ॥ २ ॥ ठञ्क वचिनश्च ॥ ब्राह्म
 णमाणववाडवाद्यत् ॥ ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तत् ॥ अनुदात्तादे
 रञ् ॥ खंडिकादिभ्यश्च ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठ
 क् ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छाव न्यतरस्यां ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ खल
 गोरथात् ॥ इनित्रकड्यञ्चश्च ॥ विषयोदेशे ॥ राजन्यादिभ्यो बुञ् ॥
 भौरिक्याद्यैषु कार्यदिभ्यो विधल् भक्तलो ॥ सोस्यादिरिति छंद
 सः प्रगाथेषु ॥ संग्रामेप्रयोजनयोद्भूतः ॥ तदस्यां प्रहरणमि
 ति क्रीडायां णः ॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ तदधीतेतद्देद ॥ ऋत्

सू. पा. ४

३१

३१

कथादि सूत्रां तादृक् ॥ ३ ॥ क्रमादिभ्योबुन् ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ वसं
तादिभ्यः षक् ॥ प्रोक्ताल्लुक् ॥ सूत्राच्चकोपधात् ॥ छंदोब्राह्मणानि
चतद्विषयाणि ॥ तदस्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि ॥ तेननिर्वृत्तं ॥ तस्य
निवासः ॥ अहूरभवश्च ॥ ओरञ् ॥ मतोश्चबद्धजंगात् ॥ बद्धचः कृ
पेषु ॥ उदक्चविपाशः ॥ संकलादिभ्यश्च ॥ स्त्रीषुसौवीरसाल्वप्रा
क्षु ॥ सुवास्त्वादिभ्योण् ॥ रोणी ॥ कोपधाच्च ॥ बुञ्जलुण् कठजिलसे
निरट् ञ् ण्ययफक् फिन् ञ् ञ्यकक् ठकोरीहणक् शाश्चर्यकुमुदकाश
टणप्रेक्षोश्मसखि संकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥
॥ ४ ॥ जनपदे लुप् ॥ वरणादिभ्यश्च ॥ शर्करायावा ॥ ठक्छौच ॥ नद्यामलुप् ॥

३३

मधादिभ्यश्च॥ कुमुदन डवेतसेभ्योऽद्भुतप॥ नडशादाडुलच॥ शिखा
यावलच॥ उत्करादिभ्यश्छुः॥ नडादीनांकुक्क॥ शेषे॥ राष्ट्रावारपाराह
खौ॥ ग्रामाद्यखजौ॥ कन्यादिभ्योठकञ्॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यःश्वा
स्यलंकारेषु॥ नद्यादिभ्योठक॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक॥ कापित्रया
ष्फक॥ रंकोरमनुष्येणच॥ ५॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयत्॥ कंथाया
श्चक॥ वणौबुक॥ अव्ययात्यप्॥ ऐषमोह्यःश्चसोन्यतरस्यां॥ तीरस्त
प्योत्तरपदादञ्ज्यौ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायांञः॥ मडेभ्योञ्॥ उदीच्य
ग्रामाच्चबद्धचोतोदात्तात्॥ प्रसूतोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥ कण्वा
दिभ्योगोत्रे॥ इञश्च॥ नद्यचःप्राच्यभरतेषु॥ वृद्धाच्छुः॥ भवतश्च

सू. पा. ४ कूष्ठसौ॥ काश्यादिभ्यः षञ्जिठौ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च॥ विभाषोशी नरेषु॥ ओ
 र्देशोठञ्॥ वृद्धात्प्राचां॥ ६॥ धन्वयोपधादुञ्॥ प्रसृष्टपुरवहांञ्॥ रोपधेतोः ता
 प्राचां॥ जनपदतदवध्योश्च॥ अष्टादपिबहुवचनविषयात्॥ कछाग्नि
 वञ्कगर्तोत्तरपदात्॥ धूमादिभ्यश्च॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः॥ अ
 रण्यान्मनुष्ये॥ विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां॥ मद्रवृज्योः कन्॥ कोपधादण्॥
 कछादिभ्यश्च॥ मनुष्यतत्सुयोर्बुञ्॥ अपदातौ सात्वात्॥ गोयवाग्वो
 श्च॥ गर्तोत्तरपदाच्छः॥ गहादिभ्यश्च॥ प्राचांकरादेः॥ राज्ञः कच॥ ७॥ ३२
 वृद्धादकेकांतस्वोपधात्॥ कंथापलदनगरग्रामक्रदोत्तरपदात्॥ पर्वता
 ञ्च॥ विभाषामनुष्ये॥ कृकणपर्णाद्गारद्वाजे॥ ८॥ ॥ तेनैसास्मिन्ठ
 रत्ते

नृक्रमादिभ्योजनपदेद्युप्रागपागधन्व वृद्धात्पंच॥ ॥ इति चतुर्थाध्याय
 स्यद्वितीयः पादः॥ ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च॥ तस्मिन्नणिचयु
 ष्माकास्माकौ॥ तवकममकावेकवचने॥ अर्धाद्यत्॥ परावराधमोत्तम
 पूर्वञ्च॥ दिक्पूर्वपदादुञ्च॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ॥ मध्यान्मः॥
 असांप्रतिके॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ्॥ कालादुञ्च॥ श्राद्धेशारदः॥ विभा
 षारोगातपयोः॥ निशाप्रदोषाभ्याञ्च॥ श्वसस्तुट्च॥ संधिवेलाद्यतु
 नक्षत्रेभ्योण्॥ प्रावृषण्यः॥ वर्षाभ्यः षक्॥ छंदसिठञ्॥ वसंताच्च॥
 ॥ १॥ हेमंताच्च॥ सर्वत्राणचतलोपश्च॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यश्चु
 द्युलौतुट्च॥ विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यां॥ तत्रजातः॥ प्रावृषषप्॥

सू. पा. ४

३३

३३

संज्ञायां शरदो बुद्धिः ॥ पूर्वार्द्धा पराह्माद्गमिलप्रदोषावस्कराद्बुद्धिः ॥ पथः पंथ
च ॥ अमावास्यायावा ॥ अच ॥ सिंध्वपकराभ्यां कन ॥ अणजोच ॥ अविष्ठा
फल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढावर्जुलालुक् ॥ रू
नांतगोशालखरशालाच्च ॥ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतमिषजोवा ॥ नक्ष
त्रेभ्यो बर्जुलं ॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ प्रायभवः ॥ उपजान्त्पकणोपिनी
वेषक ॥ २ ॥ संभुते ॥ कोशाद्बुद्धिः ॥ कालात्साधुपुष्यत्यच्यमानेषु ॥ उप्तेच ॥
आश्वयुज्या बुद्धिः ॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां ॥ देयमणे ॥ कलाप्यश्चत्थयवबुसाद्बुद्धिः ॥
ग्रीष्मावरसमाद्बुद्धिः ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ व्याहरतिमगः ॥ तदस्य सो
ढं ॥ तत्रभवः ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ शरीरावयवाच्च ॥ दतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहे

३३

ठं नृ॥ ग्रीवाभ्योऽपच॥ गंभीराभ्यः॥ अव्ययीभावाच्च॥ अंतःपूर्वपदाठुनृ॥ ३॥ ग्रा
 मात्पर्यनुपूर्वात्॥ जिह्वा मूलांगुलेश्च॥ वर्गताच्च॥ अशब्दे यत्वावन्यतरस्यां॥
 कर्णललाटात्कनलंकारे॥ तस्य व्याख्या न इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ बद्धचोत्तोदा
 ताठुनृ॥ ऋतुयज्ञेभ्यश्च॥ अध्यायेष्वेवर्षेः॥ पौरोडाशापुरोडाशात्वनृ॥ छंदसो
 यदणौ॥ ह्यज्झालणक्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताठुकू॥ अण्टगयना
 दिभ्यः॥ तत आगतः॥ ठगायस्तानेभ्यः॥ श्रुंङिकादिभ्योऽण॥ विद्यायो निसंबंधेभ्यो
 वुनृ॥ ऋतुश्च॥ वितुर्यच्च॥ गोत्रादंकवत्॥ ४॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः॥ म
 युद्ध॥ प्रभवति॥ विहूराभ्यः॥ तद्गुह्यतिपथिदूतयोः॥ अग्निनिष्क्रामतिद्वारं॥
 अधि कृत्य कृते ग्रंथे॥ शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वं जननादिभ्यश्च॥ सोस्यनिवासः॥

सू. पा. ४

३४

३५

अभिजनश्च॥ आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते॥ शंडिकादिभ्योऽज्यः॥ सिंधुतक्षशिलादि
भ्योऽणजौ॥ लदीशालातुरवर्मती कूचवाराडूठकूछणं ठंञ्ज्यकः॥ भक्तिः॥ अचिन्ताद
देशकालाठुकू॥ महाराजाठुञ्ज॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां बुञ्ज॥ गोत्रक्षत्रियार्येभ्यो बंङ्गलं
बुञ्ज॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वजनपदेन समानशब्दानां बंङ्गवचने॥ ५॥ तेन प्रोक्तं॥
तित्तिरिवरतंतुरवंडिकोखाच्छण॥ काश्यपकौशिकाभ्यामपिभ्यां णिनिः॥ कलापि
वैशंपायनांतेवासिभ्यश्च॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु॥ शौनकादिभ्यश्चंदसि॥
कठचरकालुकू॥ कलापिनोण॥ छगलिनोठिनुकू॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षु
नटस्त्रयोः॥ कर्मदहृशाश्वादिनिः॥ तेनैकदिक्॥ तसिश्च॥ उरसोयच्च॥ उपज्ञाते॥
कृतेग्रंथे॥ संज्ञायां॥ कुलालादिभ्यो बुञ्ज॥ क्षुद्राभ्रमरवटरवातपादञ्ज॥ तस्येदं॥ ६॥

३४

रथाद्यत्॥ पत्रपूर्वादञ्॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च॥ हलसीराठुक॥ दंदादुन्वैरमेथुनि
 कयोः॥ गोत्रचरणादुञ्॥ संधांकलक्षणेध्वंयन्निजामण्॥ शाकलाद्वा॥ छंदोगौ
 क्थिकयाज्ञिकबहुचनटांयः॥ नदंडमाणवांतेवासिषु॥ रैवतिकादिभ्यश्छः॥
 कौपिंजलहास्तिपदादण्॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥ तस्यविकारः॥ अवय
 वेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ बिल्वादिभ्योण्॥ कौपधाञ्च॥ नपुजंतुनोःपुक॥ ओ
 रञ्॥ अनुदातादेश्च॥ ७॥ पलाशादिभ्योवा॥ शम्याप्लुञ्॥ मयद्वैतयोर्भाषाया
 मभक्षौच्छादनयोः॥ नित्यंवृद्धरादिभ्यः॥ गोश्चपुरीषे॥ पिष्टाञ्च॥ संज्ञायां
 कन्॥ ब्रीहेःपुरोडाशे॥ असंज्ञायांतिलयवाभ्यां॥ ह्यचश्छंदसि॥ नोत्वद्वर्धबि
 ल्वात्॥ तालादिभ्योण्॥ जातरूपेभ्यःपरिमाणे॥ प्राणिरजतादिभ्योञ्॥ नित

सू.पा. ४

३५

३५

३५

श्वतत्प्रत्ययात्॥ क्रीतवत्परिमाणात्॥ उद्वाङ्मुक्त्वा॥ उमोर्णयोर्वा॥ एण्याढञ्॥ गो
पयसोर्यत्॥ ८॥ दोश्च॥ मानेवयः॥ कलेलुक्॥ लक्षादिभ्योर्ण॥ जं ब्रावा॥ लुप्॥ ह
रीतक्यादिभ्यश्च॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौलुक्॥ २॥ ॥ युष्मदेमंतात्संभूतेग्रा
माद्धेतुतेनरथात्पलाशादिभ्यो दोश्चाष्टौ॥ ॥ इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य तृ
तीयः पादः॥ ॥ प्राग्वहतेष्वकु॥ तेनदीव्यतिरवनतिजयतिजितं॥ संस्कृतं॥ कुल
त्थकोपधादण्॥ तरति॥ गोपुच्छाङ्मुक्त्वा॥ नौद्यच्चञ्॥ चरति॥ आकर्षात्षल्॥
पर्पादिभ्यः षन्॥ श्वर्गणाङ्मुक्त्वा॥ वेतनादिभ्योजीवति॥ वस्नक्रयविक्रयाङ्मुक्त्वा॥
आयुधाच्छच॥ हरत्युत्संगादिभ्यः॥ भस्त्रादिभ्यः षन्॥ विभाषाविवधवी
वधात्॥ अण् कुटिलिकायाः॥ निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्यः॥ क्लेर्मन्निह्यं॥ ३॥ अपमि

लयाचिताभ्यां क क्नौ ॥ संसृष्टे ॥ चर्णादिभिः ॥ लवणा लुक् ॥ मुद्रादण् ॥ व्यं
 जनैरुपसिक्ते ॥ ओजः सहोभसावर्तते ॥ तत्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं ॥ परिमुखं च ॥ प्र
 यच्छति गत्यं ॥ कुसीददशौकादशात्ष न्छचौ ॥ जं छुति ॥ रक्षति ॥ शब्ददर्शकं करोति ॥ प
 क्षिमत्स्य म् गान्ति ॥ परिपंथं चतिष्ठति ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदंधावति ॥
 आक्रंदाठ्ठञ्च ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ प्रतिकंठार्थलिलामंच ॥ २ ॥ धर्मं चरति ॥ प्रति
 पथमेति ठंश्च ॥ समवायान्तसमवैति ॥ परिषदोऽप्यः ॥ सेनायावा ॥ संज्ञायां ललाट
 कुक्कुटौ पश्यति ॥ तस्य धर्म्यं ॥ अण्महिष्यादिभ्यः ॥ ऋतोऽन् ॥ अवक्रयः ॥ त
 दस्य पण्यं ॥ लवणाठ्ठञ्च ॥ किसरादिभ्यः षन् ॥ शलालुनो न्यतरस्यां ॥
 शिल्पं ॥ मडुक सद्गिरादण्यतरस्यां ॥ प्रहरणं ॥ परश्चधाठ्ठञ्च ॥ शक्तिय

सू. पा. ४

३६

३०

ष्योरी ककु ॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ॥ ३ ॥ शीलं ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ कर्माध्ययने
वृत्तं ॥ बद्धचूर्णपदाङ्गुचू ॥ हितं भक्षः ॥ तदस्मै दीयते नियुक्तं ॥ श्राणामांसौ दना
द्विठन् ॥ भक्तादणन्यतरस्यां ॥ तत्र नियुक्तः ॥ अगारां ताडन् ॥ अध्यायिन्यदेशका
लात् ॥ कठिनांतप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ निकटे वसति ॥ आवसथात्सल ॥ प्राग्धि
ताद्यत् ॥ तद्बृहतिरथयुगं प्रासंगं ॥ धुरो यद्गुको ॥ खः सर्वधुरात् ॥ एकधुराल्लुकच ॥ श
कटादण् ॥ ४ ॥ हलसीराङ्गु ॥ संज्ञायां जन्याः ॥ विध्यत्यधनुषा ॥ धनगणं लब्ध्वा ॥
अन्नाषः ॥ वंशगतः ॥ पदमस्मिन्दृश्यं ॥ मूलमस्याबर्हि ॥ संज्ञायां धेनुष्या ॥
ग्रहपतिना संयुक्तेभ्यः ॥ नौबयो धर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्य
प्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसमितेषु ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ छंदसो नि

३६

भित्ते ॥ उरसोऽण्व ॥ हृदयस्य प्रियः ॥ बन्धने च यो ॥ मतजनहलात्करणजल्पक
 षेषु ॥ तत्र साधुः ॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ भक्तायः ॥ ५ ॥ परिषदोऽयः ॥
 कथादिभ्यः षक् ॥ गुडादिभ्यः षञ् ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ सभायायः ॥ ढ
 ष्छंदसि ॥ समानतीर्थे वासी ॥ समानोदरेशयित औचोदात्तः ॥ सौहराद्यः ॥ षवे छंदसि ॥
 पाथोनदीभ्यां ङ्यण् ॥ वेशंतहिमवद्भ्यामण् ॥ स्त्रोतसो विभाषाङ्यङ्यौ ॥ सगर्भ
 समूथसनुताद्यत् ॥ तु ग्राह्यन् ॥ अग्राद्यत् ॥ घञ्छौच ॥ समुद्राभ्याद्यः ॥ बर्हिषिद्
 तं ॥ हृतस्य भागकर्मणी ॥ ६ ॥ रक्षोयात्कनां हननी ॥ रेवती जगती हविष्याभ्यः प्रश्
 स्ये ॥ असुरस्यस्वं ॥ मायायामण् ॥ तद्वा नासामुपधानो मंत्रदतीष्टकासुलुङ्कम
 तोः ॥ अश्विमानण् ॥ वयस्यासुम् ॥ धनोर्मितुप् ॥ मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ मधोर्जच ॥ ओजसो

सू.पा. ४

३७

37

३७

ह नित्य त्वो ॥ वेशो यश आ देर्भ गाद्यत् ॥ ख च ॥ एवैः कृतमिन योच ॥ अद्रिः संस्कृतं ॥
सहस्रेण संमितौघः ॥ मतौ च ॥ सोममर्ह तियः ॥ मये च ॥ मधोः ॥ वसोः संस्तुहे च ॥ ७ ॥
नक्षत्रा द्यः ॥ सर्वदेवात्ता तिल् ॥ शिवशमरिषस्य करे ॥ भावे च ॥ ८ ॥ ॥ प्राग्बहतेरपमि
त्यधर्मेशीलं हलपरिषदो रक्षोनक्षत्राच्चत्वारि ॥ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पा
दः ॥ ॥ इति सूत्रपाठे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ हरिः ॐ ३ ॥ ॥ प्राकृक्कीताच्छः ॥ उग
वादिभ्यो यत् ॥ कंबलाच्च संज्ञायां ॥ विभाषाह विरपूपादिभ्यः ॥ तस्मै हितं ॥ शरीराव
यवाद्यत् ॥ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ अजाविभ्यां थ्यन् ॥ आत्मन्विश्वज
नभोगोत्तरपदात्त्वः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णठजौ ॥ माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ तदर्थं वि
कृतेः प्रकृतौ ॥ छदिरुपधिबलेठञ् ॥ ऋषभोपानहोर्ज्यः ॥ चर्मणोञ् ॥ तदस्य तद

स्मिन्त्स्यादिति॥ परिखायाठञ्॥ प्राग्वतेष्वञ्॥ आर्हद्गोपुच्छ संख्यापरिमाणादु
 क्॥ असमासेनिष्कादिभ्यः॥ १॥ शताञ्च न्यता वशाते॥ संख्याया अतिशदतायाः क
 न्॥ वतोरिड्॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां डुन संज्ञायां॥ कंसाद्विठञ्॥ शूर्पादञ् न्यतरस्यां॥
 शतमानविंशतिक सहस्रवस नादण्॥ अर्धर्द्धपूर्वद्विगोर्लुग संज्ञायां॥ विभाषाका
 षपिणस हस्त्राभ्यां॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥ बिस्ताञ्च॥ विंशतिकात्तवः॥ खार्याईकन्॥ प
 णपादमाषशताद्यत्॥ शाणाद्वा॥ द्वित्रिपूर्वद्विणच॥ तेनक्रीतं॥ तस्यनिमित्तंसंयोगो
 त्यातौ॥ गोद्यचो संख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥ पुत्राच्छच॥ २॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्या
 मणजौ॥ तस्येश्वरः॥ तत्रविदितइतिच॥ लोकसर्वलोकाभ्यांठञ्॥ तस्यवापः॥ पा
 त्रात्षञ्॥ तदस्मिन्वृद्धायलाभशुल्कोपधौदीयते॥ पूरणाधौठुन्॥ भागाद्य

सूपा. ५

३८

३४

ॐ॥ तद्वरातिवहत्यावहतिभाराद्वशादिभ्यः॥ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ॥ संभवत्यव
हरतिपचति॥ आठकाचितपात्रात्त्वोन्यतरस्यां॥ द्विगोष्ठंश्च॥ कुलिजालुक्खोच॥ सो
स्यांशवस्नभृतयः॥ तदस्यपरिमाणं॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥ पंक्ति
विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं॥ पंचदशतौवर्गेवा॥
॥३॥ सप्तनोत्रछंदसि॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणेसंज्ञायांउण्॥ तदर्हति॥ छेदादि
भ्योनित्यं॥ शीर्षछेदाद्यच्च॥ दंडादिभ्योयः॥ छंदसिच॥ पात्राद्वंश्च॥ कडंगैरदक्षिणा
च्छच॥ स्त्रीलीबिलात्॥ यज्ञत्विग्भ्यांघरवज्रौ॥ पारायणतुरायणचांद्रायणंव
र्तयति॥ संशयमापन्नः॥ योजनंगच्छति॥ पथश्चन॥ पंथोणनित्यं॥ उत्त
रपथेनाहतंच॥ कालात्॥ तेननिर्दृत्तं॥ तमधीष्टोभृतोभृतोभावी॥४॥ मा

३८

सा द्वयसिय त्वजो ॥ द्विगोर्यप् ॥ षण्मासाण्यञ्च ॥ अवयसिष्ठंश्च ॥ सभायाः खः ॥ द्वि
 गोर्वा ॥ रात्र्यहः संवत्सराञ्च ॥ वर्षालुक्च ॥ चित्तवृत्तिनित्यं ॥ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण
 पच्यते ॥ वत्सरां ताच्छृच्छंदसि ॥ संपरिपूर्वात्त्वच ॥ तेनपरिजय्यलभ्यकार्यसुकरं ॥
 तदस्य ब्रह्मचर्यं ॥ तस्य च दक्षिणायत्ताख्येभ्यः ॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ व्यु
 ष्टादिभ्योऽण् ॥ तेन यथा कथा च हस्ताभ्यां णयतौ ॥ संपादिनि ॥ कर्मवेषाद्यत् ॥ ५ ॥
 तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ योगाद्यञ्च ॥ कर्मण उक्त् ॥ समयस्तदस्य प्राप्तं ॥ ऋतो
 रण् ॥ छंदसि घस ॥ कालाद्यत् ॥ प्रहृष्टे ढक् ॥ प्रयोजनं ॥ विशाखाषाढादण्मंथदंडयोः ॥
 अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ऐकागारिकद्वचोरे ॥ आकालिकगद्यं
 तवचने ॥ तेन तुल्यं क्रियाचेद्वृत्तिः ॥ तत्र तस्यैव ॥ तदहं ॥ उपसर्गच्छंदसि धात्वर्थे ॥ तस्य भा

सू. पा. ५

३९

३९

वस्त्वतलो॥ आचुत्वात्॥ ६॥ ननञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्चतुरसंगतलवणवटबुधकतरंसल
सेभ्यः॥ पृथ्वादिभ्यश्चमनिच्वा॥ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म
णिच्॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च॥ सरव्युर्यः॥ कपिज्ञात्योर्ढक्॥ पत्यंतपुरोहितादिभ्योयक्॥ प्रा
णभृज्जातिवयोवचनोङात्रादिभ्योञ्॥ हायनांतयुवादिभ्योण्॥ इगंताञ्चलघुपूर्वात्॥
योपधाङुरूपोत्तमाङ्कुञ्॥ द्दंमनोज्ञादिभ्यश्च॥ गोत्रचरणाच्छ्रुाघ्रात्याकारतदेते
षु॥ होत्राभ्यश्चः॥ ब्रह्मणस्त्वः॥ ७॥ ॥ प्राक्क्रीताच्छतात्सर्वभूमिसप्तनोऽन्मासात्तस्मै
प्रभवति न नञ्पूर्वात्षोडश॥ ॥ इति पंचमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ धान्यानां भव
नेक्षेत्रेखञ्॥ ब्रीहिशाल्योर्ढक्॥ यवयवकषष्टिकाद्यत्॥ विभाषातिलमाषोमा
भंगाणुभ्यः॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ॥ यथामुखसंमुखस्यदर्शनः खः॥

३९

तत्सर्वादेः पथ्यंग कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति॥ आप्रपदं प्राप्नोति॥ अनुपदसर्वा
न्नायानयं बद्धाभक्षयति नेयेषु॥ परोवर परंपर पुत्रपौत्रमनुभवति॥ अ
वारपारात्यंतानुका मंगामी॥ समांसमां विजायते॥ अद्यश्चीनावष्टब्धे॥ आ
गवीनः॥ अनुग्वलंगामी॥ अध्वनोयत्खो॥ अभ्यमित्राच्छुच॥ गोष्ठात्
खभ्रतपूर्वे॥ अश्वस्यैकाहगमः॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः॥
॥१॥ व्रातेन जीवति॥ साप्तपदी नंसख्यं॥ हैयंगवी नंसंज्ञायां॥ तस्य पाकमूले
पील्वादि कर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ॥ पक्षात्तिः॥ तेन वित्तश्रुंचुपूचणपौ॥ वि
नभ्यां नाना यौ नसह॥ वेः शालच्छंकटचौ॥ संप्रोदश्वकटचू॥ अवात्कुटा
रच्च॥ नतेनासिकायाः संज्ञायां टीटन्ननाटचूत्त्रटचः॥ नेर्विडज्विरीसचौ॥

सू. पा. ५

४०

५०

इनचपिटच्चिकचिच॥ उपाधिभ्यां त्यकं नासन्नारूढयोः॥ कर्मणिघटोठचू॥
तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतचू॥ प्रमाणेद्वयसज्दघ्नभ्रान्नचः॥ पुरुषहस्ति
भ्यामणच॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणेवतुपू॥ किमिदंभ्यां बोधः॥ २॥ किमः संख्या
परिमाणोऽतिच॥ संख्यायाः प्रवयवेतयपू॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा॥ उभाडु
दात्तो नित्यं॥ तदस्मिन् अधिकमिति दशांताडुः॥ शदंतविंशतिश्च॥ संख्याया गुण
स्य निमाने मयट्॥ तस्य पूरणेऽट्॥ नांतादसंख्यादेर्मट्॥ थट् च छंदसि॥ षट्
तिकतिपयचतुरांथुक॥ बहुषगगणसंघस्य तिथुक॥ वतोरिथुक॥ द्वेस्त्रीयः॥
त्रेः संप्रसारणं च॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां॥ नित्यं शतादिमासार्धमा
ससंवत्सराच्च॥ षष्ट्यादेश्वा संख्यादेः॥ मतौ च्छः सूक्तसाम्नेः॥ अध्यायाऽनुवा

४०

कयोर्लुक् ॥ ३ ॥ विमुक्तादिभ्यो ण् ॥ गोषदादिभ्यो वृन् ॥ तत्र कुशलः पथः ॥ आक
 र्षादिभ्यः कन् ॥ धनहिरण्यात्कामे ॥ स्वांगेभ्यः प्रसिते ॥ उदरावुगाधने ॥ सस्येन
 परिजातः ॥ अंशहारी ॥ तं त्रादचिरापहृते ॥ ब्राह्मणकोल्लिके संज्ञायां ॥ शीतोष्ण
 भ्यां कारिणि ॥ अधिकं ॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ अयः
 शूलदंडाजिनाभ्यां ठकूठजौ ॥ तावतिथ्यंग्रहणमितिलुग्वा ॥ स एषां ग्रामणीः ॥ श्रं
 खलमस्य बंधनं करभे ॥ उत्कृष्टनाः ॥ ४ ॥ कालप्रयोजनादोगे ॥ तदस्मिन्नन्नप्राये संज्ञा
 यां ॥ कुल्माषादञ् ॥ श्रोत्रियं शृण्वेदधीते ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ पूर्वादिनिः ॥ स
 र्वाच्च ॥ इष्टादिभ्यश्च ॥ छंदसिपरिपंथिपरिपरिणोपर्यवस्थातरि ॥ अनुपद्यन्वेषा ॥
 साक्षाद्दृष्टरिसंज्ञायां ॥ क्षेत्रियच्यरक्षेत्रेचिकित्स्यः ॥ इन्द्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रस्य

सू. पा. ५

४१

५१

हृमिंद्रजुहृमिंद्रहृत्तमिति वा ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप ॥ रसादिभ्यश्च ॥ प्राणि
स्थादातो लजन्यतरस्यां ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ फेनादिल
च्च ॥ लोमादिपापमादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्चार्चावृत्तिभ्यो णः ॥
तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ अणच ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ॥ देशोलुबिलचौच ॥
दंतउन्नतउरचू ॥ ऊषश्रुषिमुष्कमधोरः ॥ द्युदुभ्यां मः ॥ केशादौ न्यतरस्यां ॥
गांङ्गजगात्संज्ञायां ॥ कांशंडादी रन्नीरचौ ॥ रजः कृष्यासुतिपरिषदोवल
चू ॥ दंतशिखात्संज्ञायां ॥ ज्योत्स्नातमिस्त्राश्चंगिणोर्जस्विन्तर्जस्वलगोमि
न्मलिनमलीमसाः ॥ अतश्च निठनौ ॥ ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ तुंदादिभ्यश्च ॥
एकगोपूर्वाठ्ठन् नित्यं ॥ शतसहस्रांताच्च निष्कात् ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप ॥

४१

॥ ६ ॥ अस्मायामेधास्त्रजोविनिः ॥ बडुलंछं दसि ॥ ऊर्णायायुस ॥ वाचोग्मिनिः ॥
 आलजाटचौ बडुभाषिणि ॥ स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ अर्शआदिभ्योचू ॥ द्वंद्वोपतापग
 र्थात्प्राणिष्ठादिनिः ॥ वाताती साराभ्यांकु कूच ॥ वयसिस्तरणात् ॥ सुखादिभ्यश्च ॥
 धर्मशीलवर्णांताच्च ॥ हस्ताज्जातौ ॥ वर्णाद्भ्रूस्त्राचारिणि ॥ पुष्करादिभ्योदेशे ॥ ब
 लादिभ्यो मतुबन्यतरस्यां ॥ संज्ञायां मन्माभ्यां ॥ कंशंभ्यां वभयुस्ति तुतयसः ॥
 तुंदिबलिवटेर्भः ॥ अहंशुभमोर्युस ॥ ७ ॥ ॥ धान्यानां ब्रातेन किमोविमुक्तकालप्रज्ञा
 स्मायामेधाविंशतिः ॥ ॥ इति पंचमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः ॥
 किं सर्वनाम बडुभ्योद्यादिभ्यः ॥ इदमइत्तर ॥ एते तौरथोः ॥ एतदोन् ॥ सर्वस्य सो
 न्यतरस्यांदि ॥ पंचम्यास्तसिल् ॥ तसेश्च ॥ पर्यभिभ्यांच ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ इदमो

सू. पा. ५

४२

हः॥ किमोत्त॥ बाहव छंदसि॥ इतराभ्योपि दृश्यंते॥ सर्वैकान्य किं यत्तदः कालेदा॥
इदमोर्हिलू॥ अधुना॥ दानी च॥ तदोदाच॥ तयोर्दार्हिलौ च छंदसि॥ १॥ अनद्यतने
हिलन्यतरस्यां॥ सद्यः परुत्परायैषमः परेद्यवद्यसुर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरे
द्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः॥ प्रकारवचनेथात्॥ इदमसुष्ठुमुः॥ किम
श्व॥ थाहेतौ च छंदसि॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पंचमी प्रथमाभ्योदिग्देशका
लेष्वस्तातिः॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्॥ विभाषापरावराभ्यां॥ अंचेलुक्॥ उ
पर्युपरिष्ठात्॥ पश्चात्॥ पश्चपश्चाच्च छंदसि॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः॥ पुन
बन्यतरस्यामदूरेपंचम्याः॥ दक्षिणादाच्॥ आहिचदूरे॥ उत्तराच्च॥ पूर्वाधराव
राणामसिपुरधवश्चैषां॥ अस्तातिच॥ २॥ विभाषावरस्य॥ संख्यायाविधार्थे

४२

धा॥ अधिकरणविचाले च॥ एकाद्रोध्यमुज न्यतरस्यां॥ द्विच्योश्चधमुज॥ एधाञ्च॥
 याप्येपाशप्॥ पूरणाद्वागेतीयादण्॥ प्रागेकादराभ्यो छंदसि॥ षष्ठाष्टमाभ्यांञ्च॥
 मानपश्वंगयोः कन्लुकौच॥ एकादाकिनिच्चासहाये॥ भूतपूर्वेचरट्॥ षष्ठ्यारूप्य
 च॥ अतिशायनेतमबिष्ठनौ॥ तिङ्श्च॥ द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ॥ अजा
 दी गुणवचनादेव॥ तुश्छंदसि॥ प्रशस्यस्यश्च॥ ३॥ ज्यच॥ वृद्धस्यच॥ अंतिकवाट
 योर्नेदसाधौ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां॥ विन्मतोर्लुक्॥ प्रशंसायांरूपप्॥ ईषदस
 माप्तौकल्पदेश्यदेशीयरः॥ विभाषासुपोबहुच्युरस्तान्तु॥ प्रकारवचनेजातीय
 र्॥ प्रागिवात्कः॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्कटेः॥ कस्यचदः॥ अज्ञाते॥ कुत्सि
 ते॥ संज्ञायांकन्॥ अनुकंपायां॥ नीतौचतद्युक्तात्॥ बद्धचोमनुष्यनाम्नः ष

ज्वा॥ घनिलचौच॥ प्राचामुपादेरउज्जुचौच॥ ४॥ जातिनाम्नः कन्॥ अजिनांत
 स्योत्तरपदलोपश्च॥ ठाजादावूर्ध्वद्वितीयादचः॥ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमा
 दीनांततीयात्॥ अल्पे॥ क्स्वे॥ संज्ञायांकन्॥ कुटीरामीशुंडाभ्योरः॥ कुत्वाडुप
 चू॥ कास्रगोणीभ्यांष्टरचू॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्चतनुत्वे॥ किंयत्तदोनिधारिणेद्व
 योरेकस्यउत्तरचू॥ बाबहूनांजातिपरिप्रश्नेउत्तमचू॥ एकाच्चप्राचां॥ अवक्षेपणे
 कन्॥ इवेप्रतिहृतौ॥ संज्ञायांच॥ लुंमनुष्ये॥ जीविकार्थेचापण्ये॥ देवपथादिभ्य
 श्व॥ ५॥ वस्तेर्दञ्॥ शिलायाढः॥ शारखादिभ्योयः॥ द्रव्यंचभभ्ये॥ कुशाग्राच्छः॥
 समासाच्चतद्विषयात्॥ शर्करादिभ्योण्॥ अंगुल्यादिभ्यःष्कू॥ एकशालायाश्च
 जन्यतरस्यां॥ कर्कलोहितादीकक्॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थालूछंदसि॥ पूगांयोग्रा

मणा पूर्वात् ॥ व्रात चूफ जोरस्त्रियां ॥ आयुधजी विसंघा ज्य दू ही केष ब्राह्म
णरा जे न्यात् ॥ वृ का ट्टेण्यण् ॥ दाम न्यादित्रिगर्त षष्ठा च्छः ॥ पश्चादियो धेया
दिभ्यामणजौ ॥ अभिजिद्विदभ च्छालाव च्छि स्वाव च्छमी वह्णवि च्छुमदणो
यन् ॥ न्यादयस्तद्राजाः ॥ ६ ॥ ॥ प्राग्दिशो नद्यतने विभाषा ज्य चजातिनाम्नो
वस्तैरेकोनविंशतिः ॥ ॥ इति पंचमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ पादशतस्य संख्या
देवशिखायां बुल्लोपश्च ॥ दंडव्यवसर्गयोश्च ॥ सूलादिभ्यः प्रकारवचनेकम् ॥ अन
त्यंतगतौ क्तात् ॥ नसामिवचने ॥ बृहत्या आच्छादने ॥ अषडक्षाशितं गबलं कर्मा
लं पुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः ॥ विभाषांचेरदिकु स्त्रियां ॥ जात्यंता च्छ बंधुनि ॥
सृष्टानां ताद्विभाषा ससृष्टानेनेति चेत् ॥ किमेत्तिड व्ययघादाम्बद्व्यप्रकर्षे ॥ अमु

सू.पा. ५

४४

५५

चच्छंदसि॥ अनुगादिनः षक्॥ णचस्त्रियामञ्॥ अणितुणः॥ विसारिणो
मत्स्ये॥ संख्यायाः क्रियाभ्या हृत्तिगणनेकत्वसुच्॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्॥
एकस्यसकृच्च॥ विभाषाबहोर्धाविप्रकृष्टकाले॥ ३॥ तत्प्रकृतवचनेमयद्॥
सम्हवच्चबहुषु॥ अनन्तावसथेतिहभेषजान्यः॥ देवतांतात्तादर्थ्येय
त्॥ पादार्धाभ्यां च॥ अतिथेर्ज्यः॥ देवात्तल्॥ अवेः कः॥ यावादिभ्यः कन्॥ लो
हितान्मणौ॥ वर्णेचानित्ये॥ रक्ते॥ कालाच्च॥ विनयादिभ्यः षक्॥ वाचोव्या
हृतार्थायां॥ तद्युक्तात्कर्मणोण्॥ ओषधेरजातौ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च॥ मृ
दस्तिकन्॥ सस्नोप्रशंसायां॥ २॥ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ चच्छंदसि॥
बहुल्पाथच्छस्कारकादन्यतरस्यां॥ संख्येकवचनाच्चवीप्सायां॥ प्रतियो

४४

गेपंचम्यास्तसिः॥ अपादानेचाहीयरुहोः॥ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेषक
 र्तरिततीयायाः॥ हीयमानपापयोगाच्च॥ षष्ठ्याव्याश्रये॥ रोगाच्चापनयने॥
 अस्ततद्भावेकृत्वस्तियोगेसंपद्यकर्तरिच्चिः॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरज
 सांलोपश्च॥ विभाषासातिकात्स्न्ये॥ अग्निविधौसंपदान्च॥ तद्धीनवचने॥ देयेत्रा
 च॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलं॥ अव्यक्तानुकरणा
 द्यज्वराधादिनितोडाच्च॥ कञ्चोद्वितीयतृतीयशंबबीजात्कृषौ॥ संख्यायाश्चगु
 णांतायाः॥ समयाच्चापनायां॥ ३॥ सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने॥ निष्कुलान्नि
 ष्कोषणे॥ सुखप्रियादानुलोम्ये॥ दुःखात्प्रातिलोम्ये॥ शूलात्पाके॥ सत्यादरापथे॥
 मद्रात्परिवापणे॥ समासांताः॥ नष्टजनात्॥ किमःक्षेपे॥ नञस्तत्पुरुषात्॥ प

सू. पा. ५

४५

५५

थोविभाषा॥ ब्रह्म ब्रीहौ संख्येयेऽज ब्रह्म गणात्॥ ऋक्स्वरुद्रः पथामानक्षे॥ अ-
चप्रत्यन्ववर्वात्सामलोमः॥ अक्ष्णोदर्शनात्॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्री
पुंसधेन्वनडुहर्कसामवाश्चनसाक्षिः॥ त्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तं दिवरात्रिं
दिवाहर्दिवसरजसनिः श्रेयसपुरुषायुषध्यायुषत्र्यायुषग्यजुषजातोक्षमहोक्षरुद्रो
क्षोपशुनगोष्ठश्चाः॥ ब्रह्म हस्तिभ्यां वर्चसः॥ अवसमंधेभ्यस्तमसः॥ श्वसोवसीयः
श्रयसः॥ ४॥ अन्ववतप्तादहसः॥ प्रतेरुरसः सप्तमी स्थात्॥ अनुगवमायामे॥
द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः॥ उपसर्गादिध्वनः॥ तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्या व्ययादेः॥
अहः सर्वैकदेशं संख्यातपुण्याच्चरात्रेः॥ अद्भौद्भुतेभ्यः॥ न संख्यादेः समा-
हारे॥ उत्तमैकाभ्यांच॥ राजाहः सखिभ्यः षट्च॥ गोरतद्वितलुकि॥ अग्राख्या

४५

यामुरसः॥ अनोदमायः सरसां जातिसंज्ञयोः॥ ग्राम कौटाभ्यां चतः क्षणः॥ अ
 तेः श्रुनः॥ उपमानादप्राणिषु॥ उत्तरमृगद्वर्च्चसक्थनः॥ नावोद्विगोः॥ अर्धाच्च॥ ५॥
 खार्याः प्राचां॥ द्वित्रिभ्यामंजलेः॥ अनसंता न्नपुंसकाच्छंदसि॥ ब्रह्मणोजा नपदारव्या
 यां॥ कुमहङ्गामन्यतरस्यां॥ द्वंद्वञ्च दषहंता त्समाहारे॥ अव्ययी भावेशरत्न
 ष्टतिभ्यः॥ अनश्च॥ नपुंसकादन्यतरस्यां॥ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः॥
 सयः॥ गिरेश्चसेनकस्य॥ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच्॥ अंगुलेर्दरु
 णि॥ द्वित्रिभ्यांषमूर्ध्नः॥ अप्पूरणीप्रमाण्योः॥ अंतर्बहिर्भ्यांचलोमनः॥ अ
 ननासिकायाः संज्ञायांनसंचाखूलात्॥ उपसर्गाच्च॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारि
 कुक्षचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः॥ ६॥ नञ्ऋऌः सुभ्योहलिसक्थ्योरन्यत

सू. पा. ५

४६

५०

रस्यां॥ नित्यमसिच प्रजामेधयोः॥ बकु प्रजाश्छंदसि॥ धर्मादनि-चेवलात्॥
जंभासुहरिततणसोमेभ्यः॥ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे॥ इच्छकर्मव्यतिहारे॥ द्विदंज्या
दिभ्यश्च॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्दुः॥ ऊर्ध्वादिभाषा॥ ऊधसोनङ्॥ धनुषश्च॥ वा
संज्ञायां॥ जायायानिङ्॥ गंधस्येडुत्सुति सुसुरभिभ्यः॥ अल्पारव्यायां॥ उ
पमानाच्च॥ पादस्यलोपे॥ हस्यादिभ्यः॥ कुंभपदीषुच॥ संख्यासुपूर्वस्य॥ ७॥
वयसिदंतस्यदत्॥ छंदसिच॥ स्त्रियांसंज्ञायां॥ विभाषाश्यावारोकाभ्यां॥ अ
ग्रांतश्चङ् शुभ्र वृषवराहेभ्यश्च॥ ककुदस्यावस्त्रायांलोपः॥ त्रिककुत्पर्वते॥ उ
द्विभ्यां काकुदस्य॥ पूर्णादिभाषा॥ सुहृद्दुर्हदौ मित्रामित्रयोः॥ उरः प्रभृति
भ्यः कप्॥ इनः स्त्रियां॥ नद्यतश्च॥ शेषादिभाषा॥ नसंज्ञायां॥ ईयसश्च॥ वंदि

४६

तेभ्रातुः॥ ऋतश्छंदसि॥ नाडीतः श्रोत्रोः स्वांगे॥ निष्प्रवाणिश्च॥ ८॥ ॥ पादशतस्य
 तत्प्रकृतवृकसपत्रान्ववखाया॥ त्रवयसि विंशतिः॥ ॥ इति पंचमाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः॥ ॥ इति सूत्रपाठे पंचमाध्यायः समाप्तः॥ ॥ हरिः ॐ ३॥ ॥
 एकाचो द्वे प्रथमस्य॥ अजादेदिति॥ नद्राः संयोगादयः॥ पूर्वोभ्यासः॥
 उभे अभ्यस्तं॥ जक्षित्यादयः षट्॥ नदीनां दीर्घोभ्यासस्य॥ लिटि धातो
 रनभ्यासस्य॥ सन्युगेः॥ श्लो॥ चडि॥ नान्त्साह्वान्मीढूश्च॥ षडः॥ संप्र
 सारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे॥ बंधुनिबद्धे॥ वै॥ वचिस्वपियजादीनां किति॥ ग
 हिज्यावयि व्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिष्ठति॥ रज्जतीनां डि॥ तिच॥ लिट्यभ्य
 सस्योभयेषां॥ स्वापेश्चडि॥ स्वपिस्यमिव्येजाडि॥ नवराः॥ १॥ चायः की॥ स्फा

पा. ६

४७

५७

यः स्फी निष्ठायां॥ स्तयः प्रपूर्वस्य॥ इव मूर्तिस्पर्शः श्यः॥ प्रतेश्च॥ विभाषाभ्य
वपूर्वस्य॥ श्रुतं पाके॥ प्यायः पी॥ लिङ्गु डो॥ विभाषाश्चेः॥ णो च संश्च डोः॥
कः संप्रसारणं॥ अभ्यस्तस्य च॥ बहुलं से॥ चायः की॥ अपसृधे था
मान्चुरा न्ङुश्चिच्युषेति त्याजश्चात॥ तमाशी राशी तैः॥ न संप्रसारणे
संप्रसारणं॥ लिटिवयोयः॥ वश्वास॥ तरस्यां किति॥ वेजः॥ २॥ ल्यपि च॥
ज्यश्च॥ व्यश्च॥ विभाषापरेः॥ आदेशोऽपदेशे शिति॥ न व्योलिटि॥ स्फुरति
स्फुल्ल्योर्घञि॥ क्रीड्जीनाणो॥ सिध्यते रपारलौकिके॥ मीनातिमिनोति
दीङ्गल्यपि च॥ विभाषालीयतेः॥ खेदेश्छंदसि॥ अपगुरोण मुलि॥ चिस्फुरो
णो॥ प्रजने वीयतेः॥ विभेते हर्त॥ ये॥ नित्यं स्मयतेः॥ सजिदृशोर्लन्यम

४७

किति॥ अनुदात्तस्य चर्द्धपधस्यान्यतरस्यां॥ शीर्षंश्चंदसि॥३॥ येचतद्धिते॥
 अचिशीर्षः॥ पदन्तोमासृहनिशसन्त्यरुपनृदोषन्यकञ्छकन्नुदन्नास
 अछस्रप्रभृतिषु॥ धात्वादेशः सः॥ णो नः॥ लोपो व्योर्बलि॥ वेरएक्तस्य॥ हल्
 आप्रभ्यो दीर्घात्सुतिस्य एक्तं हल्॥ एङ् क्त्वात्संबुद्धेः॥ शीर्षंश्चंदसि बङ्गलं॥
 क्त्वात्स्यपिति कृतितुक्॥ संहितायां॥ छेच॥ आङ्माङ्गेश्व॥ दीर्घात्॥ पदांता
 दा॥ इको यणचि॥ एचो यवायावः॥ वांतो यिप्रत्यये॥ धातोस्तं निमित्तस्यैव॥
 ॥४॥ क्षय्यजय्यो शक्यार्थे॥ क्रय्यस्तदर्थे॥ भय्यप्रवय्ये च छंदसि॥ एकः
 पूर्वपरयोः॥ अंतादिवच्च॥ षत्वतुको रसिद्धः॥ आङ्गुणः॥ वृद्धिरेचि॥ ए
 त्येधत्स्वत्सु॥ आटश्च॥ उपसर्गादिति धातौ॥ वासुप्यापिशलेः॥ औतो

सू. पा. ६

४८

५४

मृश सोः॥ एडिः पररूपं॥ ओ माङ्गे श्च॥ उ स्यपदां तात्॥ अतो गुणे॥ अव्य
कानुकरण स्यात् इतौ॥ नाम्नेडित स्यां त्यस्य तु वा॥ नित्य मा म्नेडिते डाचि॥ ५॥
अकः सवर्णे दीर्घः॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ तस्माच्छ सोनः पुंसि॥ नादिचि॥
दीर्घाज्जसिच॥ वा छंदसि॥ अमिपूर्वः॥ संप्रसारणाच्च॥ एडः पदांतादति॥
उः सिउः सोश्च॥ ऋतउत्॥ ख्यत्यात्परस्य॥ अतोरोरलुतादलुते॥ हशिच॥
प्रकृत्यातः पादमव्यपरे॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषुच॥ य
जुष्युरः॥ आपोजुषाणो वृल्लोवर्षिष्ठेबेंऽबालेंऽबिकेएवे॥ अंगइत्यादौच॥
अनुदात्तेचकुधपरे॥ ६॥ अवपथासिच॥ सर्वत्रविभाषागोः॥ अवड्
स्फोटायनस्य॥ इंद्रेचनित्यं॥ लुतप्रगल्ह्याअचि॥ आङ्गेनुनासिकश्छंद

४८

सि॥ इको सवर्णेशा कल्यस्य द्रुस्वश्च॥ ऋत्यकः॥ अस्तुतव उपस्थिते॥ ईचा
 ऋवर्मणस्य॥ दिवउत्॥ एतत्तदोः सुलोपो कोरनः समासे हलि॥ स्यश्चंदसिब
 ऊलं॥ सोचिलोपेचेत्पादपूरणं॥ सुट्कात्पूर्वः॥ अउभ्यासव्यवायेपि॥ संप
 र्युपेभ्यः करोतौ भूषणे॥ समवायेच॥ उपात्प्रतियलवै कृतवाक्याध्याहारेषु॥
 किरतौ लवने॥ ७॥ हिंसायां प्रतेश्च॥ अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने॥ कु
 स्तुं बुरूणिजातिः॥ अपरस्पर्शः क्रियासातत्ये॥ गोष्पदं सेविताऽसेवितप्रमा
 णेषु॥ आस्पदं प्रतिष्ठायां॥ आश्चर्यमनित्ये॥ वर्चस्केवस्करः॥ अपस्करोरथां
 गं॥ विष्किरः शकुनिर्विकिरोवा॥ द्रुस्वाच्चंदोत्तरपदेमंत्रे॥ प्रतिष्कराश्चकरोः॥
 प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी॥ मस्करमस्करिणौवेणुपरिब्राजकयोः॥ कास्तीरा

सू. पा. ६

४२

५१

जस्तुंदेनगरे॥ कारस्करो वृक्षः॥ पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायां॥ अनुदात्तं प
दमेकवर्जं॥ कर्षात्वतो घञोऽत उदात्तः॥ उच्छादीनां च॥ ८॥ अनुदात्तस्य च यत्रो
दात्तलोपः॥ धातोः॥ चितः॥ तद्धितस्य॥ कितः॥ तिसृभ्यो जसः॥ चतुरः शसि॥ सा
वेका च स्तृतीयादिर्विभक्तिः॥ अंतोदात्ता उत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमा
से॥ अंचेच्छंदस्य सर्वनामस्थानं॥ ऊडिदंपदाद्यपूपुमैद्युभ्यः॥ अष्टनोदीर्घा
त्॥ रातुरनुमोनद्यजादी॥ उदात्तयणो हलपूर्वात्॥ नोडू धात्वोः॥ ऋस्वनुडूभ्यां
मतुप्॥ नामन्यतरस्यां॥ आच्छंदसिबहुलं॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हिलादिः॥ सल्यु
पोत्तमं॥ ९॥ विभाषा भाषायां॥ नगोश्चन्त्साववर्णराडडूः कुडूः कृडूः॥
दिवोऽल्ल॥ नचान्यतरस्यां॥ तित्स्वरितं॥ तास्यनुदात्ते निः॥ दउपदेशाल्लसा

४२

र्वधातुकमनुदात्तमन्दिङोः॥ आदिः सिचो न्यतरस्यां॥ स्वपादिहिंसा मच्य
 निटि॥ अभ्यस्तानामादिः॥ अनुदात्तेच॥ सर्वस्य सुपि॥ भी क्री भृ ऊ म द जन
 धन दरिद्रा जागराम्प्रत्ययात्पूर्वपिति॥ लिति॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां॥ अ
 चः कर्त्तयकि॥ थलिचसेटी उंतोवा॥ न्नित्यादिर्नित्यं॥ आमंत्रितस्यच॥ पथि
 मथोः सर्वनामसृष्टाने॥ अंतश्चतवैयुगपत्॥ १०॥ क्षयोनिवासे॥ जयः करणं॥
 वृषादीनांच॥ संज्ञायामुपमानं॥ निष्ठाचद्यजनात्॥ शुष्कधृष्टौ॥ आशितः
 कर्त्ता॥ रिक्तेविभाषा॥ जुष्टार्पितेचछंदसि॥ नित्यं मंत्रे॥ युष्मदस्मदोर्ऽसि॥ उ-
 यिच॥ यतोनावः॥ ईड्वंद्वृशंसडुहाण्यतः॥ विभाषावेणिवंधानयोः॥ त्या
 गरागहासकुहश्च ढक्कथानां॥ उपोत्तमंरिति॥ चङ्गन्यतरस्यां॥ मतोः पूर्वमा

सू. पा. ६

५०

५०

त्संज्ञायां स्त्रियां॥ अंतोवत्याः॥ ३३॥ इवत्याः॥ चौ॥ समासस्य॥ ३२॥ ॥ एका
चश्वा यो ल्यपि चये च क्षय्यजय्यावकः सवर्णेऽवपथासिहिंसायामनुदात्त
स्यचविभाषा क्षय इवत्यास्त्रीणि॥ ॥ इति सूत्रपाठेषष्ठाऽध्यायस्यप्रथमः
पादः॥ ॥ बकुत्रीहौप्रकृत्या पूर्वपदं॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थततीयासप्तम्युपमा
नाव्ययद्वितीया कृत्याः॥ वर्णो वर्णेष्वा नेते॥ गाधलवणयोः प्रमाणे॥ दाया
द्यंदायादे॥ प्रतिबंधिचिरकृद्भूयोः॥ पदेपदेशे॥ निवातेवातत्राणे॥ शारदे
नार्त्तवे॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये॥ द्विगौ प्र
माणे॥ गंतव्यपण्यंवाणिजे॥ मात्रोपज्ञोपक्रमछायेनपुंसके॥ सुखप्रि
ययोर्हिते॥ प्रीतौच॥ स्वस्वामिनि॥ पत्यावैश्वर्ये॥ नभस्वाकूचिद्विधि

५०

पु॥ वा भुवनं॥ १॥ आशंका बाधने दीयः सुसंभावने॥ सर्वे भूत सर्वे॥ सवि
 धसनीऽसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये॥ विस्पष्टादीनिगुणवचनेषु॥
 श्रज्यावमकन्यापवत्सुभावे कर्मधारये॥ कुमारश्च॥ आदिः प्रत्येनसि॥ पृ
 गेष्वन्यतरस्यां॥ इगंतकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ॥ बद्धन्यतरस्यां॥
 दिष्टिवितस्त्योश्च॥ सप्तमीसिद्धशुष्कपक्वबंधेष्वकालात्॥ परिप्रत्युपापा
 वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु॥ राजन्यबहुवचनद्वंद्वेऽधकवृष्टिषु॥ संख्या॥
 आचार्योपसर्जनश्चांतेवासी॥ कार्तिकौजपादयश्च॥ महान्त्रीत्यपराह
 गृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे॥
 उष्ट्रः सादिवाभ्योः॥ २॥ गौः सादसादिसारथिषु॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वस्तुतज

सू.पा.६

५३

५१

रत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रुःपण्यकं बलोदासीभाराणांच॥
चतुश्चरितदर्थे॥ अर्थे॥ तेच॥ कर्मधारये निष्ठा॥ अहीने द्वितीया॥ तृतीया
कर्मणि॥ गतिरनंतरः॥ तादौ चनितिकृत्यतौ॥ तवैचांतश्चयुगपत्॥ अनिगंतो
चतौ वप्रत्यये॥ न्यधीच॥ ईषदन्यतरस्यां॥ हिरण्यपरिमाणंधने॥ प्रथमो
चिरोपसंपत्तौ॥ कतरकतमौ कर्मधारये॥ आयो ब्राह्मणकुमारयोः॥ राजा
च॥ षष्ठी प्रत्येनसि॥ ३॥ तेनित्यार्थे॥ ग्रामः शिल्पिनि॥ राजाचप्रशंसा
यां॥ आदिरुदान्तः॥ सप्तमीहारिणो धर्म्यहरणे॥ युक्तेच॥ विभाषाध्यक्षे॥
पापंच शिल्पिनि॥ गोत्रांते वासिमाणवब्राह्मणेषुक्षेपे॥ अंगानि मेरेये॥
सक्ताख्यास्तदर्थेषु॥ गोविठालसिंहसैंधवेषूपमाने॥ अकेजीविकार्थे॥

५३

प्राचां क्रीडायां॥ अणिनियुक्ते॥ शिल्पिनिचाकृजः॥ संज्ञायांच॥ गोतंतियवं
 पाले॥ णिनि॥ उपमानंशब्दार्थप्रकृतावेव॥ ४॥ युक्तारोह्यादयश्च॥ दीर्घ
 कारातुषभ्राष्ट्रवटं जे॥ अंत्यात्सर्वं बद्धचः॥ ग्रामे निवसंतः॥ घोषादिषु च॥
 छात्र्यादयः शालायां॥ प्रसूते वृद्धमकक्यादीनां॥ मालादीनां च॥ अमहं नवं नग
 रे नुदीचां॥ अर्मेचावर्णं द्यच्चन्यच्च॥ नभस्ताधिक संजीवमद्रश्मकं जलं॥
 अंतः॥ सर्वगुणकात्स्न्ये॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः॥ कुमायां वियसि॥ उद
 के केवले॥ द्विगोक्रतौ॥ सभायां नपुंसके॥ पुरे प्राचां॥ अरिष्टगोडपूर्वे च॥
 ॥ ५॥ नहास्ति नफलकमादेयाः॥ कुसूलकूपकुंभशालं बिले॥ दिक्छब्दाग्रा
 मजनपदारव्यानचानराटेषु॥ आचार्योपसर्जनश्चांतेवासिनि॥ उत्तरपद

सू. पा. ६

५२

वृद्धौ सर्वच॥ बद्ध ब्रीहौ विश्वं संज्ञायां॥ उदराश्वेषु पु॥ क्षेपे॥ नदीबंधुनि॥ नि
षोपसर्गपर्वमन्यतरस्यां॥ उत्तरपदादिः॥ कर्णो विर्णलक्षणात्॥ संज्ञौ पम्य
योश्च॥ कंठदृष्टग्रीवाजंघंच॥ शृंगमवस्थायांच॥ नम्रोजरमरमित्रमृताः॥
सोर्मनसी अलोमोषसी॥ ऋत्वादयश्च॥ आद्युदात्तं द्यच्चुं दसि॥ वीरवी
यौचि॥ ६॥ कूलतीरलूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे॥ कंसमंथश्चर्प
पाय्यकांडं द्विगौ॥ तत्पुरुषेशालायां नपुंसके॥ कंथाच॥ आदिश्चिहणादी
नां॥ चैलखेटकटुककांडंगर्हायां॥ चीरमुपमानं॥ पललसूपशाकं मिश्रे॥ कू
लसूदललकर्षः संज्ञायां॥ अकर्मधारये राज्यं॥ वर्ग्यादयश्च॥ पुत्रः पुंभ्यः॥
नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्यारव्येभ्यः॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ट्याः॥ षट्चकां

५२

डादीनि॥ कुंडं वनं॥ प्रकृत्या भगालं॥ शितेर्नित्या बद्धं ब्रूही हा वभसत्॥ ग
 तिकारकोपपदात्कृत॥ उभेवनस्पत्यादिषु युगपत्॥ ७॥ देवताद्वंद्वेच॥ नो
 तरपदेऽनुदात्तादावष्टिषु रुद्रपूषमंथिषु॥ अंतः॥ आथ घञ्क्ताजबित्र
 काणां॥ स्तूपमानात्कृतः॥ संज्ञायामनाचितादीनां॥ प्रवृद्धादीनांच॥ कार
 कादत्तश्रुतयोरेवाऽऽशिषि॥ इत्थं भूतेन कृतमिति च॥ अनोभावकर्मवचनः॥
 मन्त्रक्तिन्व्याख्यानशायनाऽऽसनस्तानयाजकादिक्तीताः॥ सप्तम्याः पुण्यं॥
 ऊनार्थकलहंततीयायाः॥ मिश्रंचानुपसर्गमसंधौ॥ नजोगुणप्रतिषेधे संपा
 द्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः॥ ययतोश्चातदर्थे॥ अचूकावराक्तौ॥ आक्रोशे च॥
 संज्ञायां॥ कृत्योकेषु च्छावदयश्च॥ ८॥ विभाषात्तन्नन्ततीक्ष्णशुचिषु॥ ब्रूही

स्तूपा. ६

५३

५३

हाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमस्मरणयोः क्रियागणने॥ संख्यायास्तनः॥ विभाषाछं
दसि॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः॥ व्यवयिनोंतरं॥ मुखं स्वांगं॥ नाव्ययदिकू छब्
गोमहत्स्वूलमुष्टि एथुवत्सेभ्यः॥ निष्ठोपमा नादन्यतरस्यां॥ जातिकाले सुरवा
दिभ्यो नाच्छादनात् तो कृतमितप्रतिपन्नाः॥ वां जाते॥ नञ्सुभ्यां॥ कपिष्
र्वं॥ द्रस्वांतेत्यात्पूर्वं॥ बहोर्नञ्चत्तरपदभूम्नि॥ नगुणादयो वयवाः॥ उ
पसर्गात्स्वांगंध्रुवमपश्रु॥ वनेसमासे॥ अंतः॥ अंतश्च॥ २॥ ननिविभ्यां॥ प
रेरभितोभा विमंडलं॥ प्रादस्वांगं संज्ञायां॥ निरुदकादीनिच॥ अशेर्मुखं॥
अपाञ्च॥ स्फिगपूतवीणां जोर्ध्वकुक्षिसीरनामनामच॥ अधेरुपरिस्थं॥ अ
नोरप्रधानकनीयसी॥ पुरुषश्चान्वादिष्टः॥ अतेरकृत्पदे॥ नेरनिधाने॥ प्र

५३

तेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे ॥ उपाह्वयजनिमगोरादयः ॥ सोरवक्षेपणे ॥ विभाषो
 त्युच्छे ॥ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बङ्गव्रीहौ ॥ सक्थं चाक्रांतात् ॥ परादिश्छंदसि
 बङ्गलं ॥ १० ॥ ॥ बङ्गव्रीहावाशंकागौः सादत्ते नित्यार्थे युक्तान् हास्तिनकू
 लतीरदेवताविभाषाननिव्येकोनविंशतिः ॥ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पा
 दः ॥ ॥ अलुगुत्तरपदे ॥ पंचम्यास्तोकादिभ्यः ॥ ओजः सहो भस्तमसस्ततीयायाः ॥
 मनसः संज्ञायां ॥ आज्ञायिनिच ॥ आत्मनश्च परणे ॥ वैयाकरणाख्यायां चतु
 र्थाः ॥ परस्यच ॥ हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायां ॥ कारनामिच प्राचां हलादौ ॥ म
 ध्याङुरौ ॥ अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे ॥ बंधेच विभाषा ॥ तत्पुरुषे ह्रतिब
 ङ्गलं ॥ प्रावृद्धरत्कालदिवांजे ॥ विभाषावर्षक्षरशरवरात् ॥ घकालतनेषु

सू. पा. ६

५४

५४

कालनाम्नः॥ शयवासवासिष्ठकालात्॥ नेन्तिस्त्रिद्वध्नातिषुच॥ स्तेचभाषायां॥ १॥
षष्ठ्या आक्रोशे॥ पुत्रेन्यतरस्यां॥ ऋतोविद्यायोनि संबंधेभ्यः॥ विभाषास्वस्यपत्योः॥
आनङ् ऋतोद्वंद्वे॥ देवताद्वंद्वेच॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः॥ इहृद्धौ॥ दिवोद्यावा॥ दि
वसश्चष्टेथिव्यां॥ उषासोषसः॥ मातरपितराबुदीचां॥ पितरामातराचछंदसि॥ स्त्रि
याः पुंवद्राषितपुंस्कादन्ङ् समानाधिकरणेस्त्रियामपरणीप्रियादिषु॥ तसिला
दिष्वाकृत्वसुचः॥ क्यङ् मानिश्व॥ नकोपधायाः॥ संज्ञापरण्योश्च॥ वृद्धिनिमि
तस्यचतद्धितस्यारक्तविकारे॥ स्वांगाच्चेतोमानिनि॥ २॥ जातेश्व॥ पुंवत्कर्मधा
रयजातीयदेशीयेषु॥ घरूपकल्पचेलट् ब्रुवगोत्रमतहतेषुङ्योनेकाचोऽस्वः॥
नद्याः शेषस्याः न्यतरस्यां॥ उगितश्च॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीय

५४

योः॥ दृष्ट नः संख्यायाम बद्धव्रीह्यशीत्योः॥ त्रेस्त्रयः॥ विभाषाचत्वारिंशत्प्र
 तौ सर्वेषां॥ हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु॥ वाशोकष्यज्ज्वरोगेषु॥ पादस्यपदा
 ज्यातिगोपहतेषु॥ पद्यत्यतदर्थे॥ हिमकाषिहतिषुच॥ ऋचःशो॥ वाघोषमिश्रश
 ब्देषु॥ उदकस्योदः संज्ञायां॥ पेषंवासवाहनधिषुच॥ एकहलादौपरयितव्येन्यत
 रस्यां॥ मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषुच॥३॥ इकोक्कस्वोऽङ्गो गा
 लवस्य॥ एकतद्धितेच॥ ङ्ग्रापोः संज्ञा छंदसोर्बहुलं॥ त्वेच॥ इष्टकेषीकामाला
 नांचितत्तलभारिषु॥ खित्यनव्ययस्य॥ अरुर्द्धिषदजंतस्यमुम्॥ इचएकाचो
 मप्रत्ययवच्च॥ वाचंयमपुरंदरोच॥ कारेसत्यागदस्य॥ श्येनतिलस्यपातेने॥
 रात्रेः हतिविभाषा॥ नलोपो नञः॥ तस्मान्नुडचि॥ नभ्राणनपान्नवेदानासत्यान

स्त. पा. ६

५५

मुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नऋणा केषु प्रकृत्या ॥ एकादि श्वैकस्य चाडुक ॥
नंगोप्राणिष्वन्यतरस्यां ॥ सहस्य संसंज्ञायां ॥ ग्रंथांतेऽधिकेच ॥ द्वितीयेचानुपारख्ये ॥
॥ ४ ॥ अव्ययीभावेचाकाले ॥ वोपसर्जनस्य ॥ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ समान
स्य छंदस्य मूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानव
र्णवयोवचनबंधुषु ॥ चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ तीर्थेये ॥ विभाषोदरे ॥ दृग्दृशवतुषु ॥
इदं किमोरीश्वरी ॥ आसर्वनाम्नः ॥ विष्वग्देवयोश्चटे रज्ज्वंचतौवप्रत्यये ॥ स
मः समि ॥ तिरसस्तिर्यलोपे ॥ सहस्यसद्धिः ॥ सधमादस्य योश्छंदसि ॥ द्यंतरूप
सर्गेभ्योपईत् ॥ ऊदनोदैशो ॥ अषष्ठ्यत्तृतीयास्यस्यऽन्यस्यङ्गाशीराशा
स्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागछेषु ॥ अर्थे विभाषा ॥ ५ ॥ कोः कत्तत्पुरुषेचि ॥

५५

रथवदयोश्च॥ तणे चजातौ॥ कापथ्यक्षयोः॥ इषदर्थे॥ विभाषापुरुषे॥ कवंचो
 स्ते॥ पथिच छंदसि॥ एषोदरादीनियथोपदिष्टं॥ संख्याविसायपूर्वस्याः कस्या
 हनन्यतरस्यां डौ॥ ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥ सहिवहोरोदवर्णस्य॥ साढ्येसा
 ढूसाढेति निगमे॥ संहितायां॥ कर्णे लक्षणस्यापि षष्ठं पंचमणिभिन्नछिन्न
 छिद्रस्तु वस्त्वस्तिकस्य॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषुक्वौ॥ वनगियोः सं
 ज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनां॥ बले॥ मतौ बद्धचो नजिरादीनां॥ शरादीनांच॥
 ॥ ६॥ इकोवहेपीलोः॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं॥ इकः काशो॥ दस्ति॥ अष्ट
 नः संज्ञायां॥ छंदसिच॥ चितेः कपि॥ विश्वस्य वसुराटोः॥ नरे संज्ञायां॥ मित्रेच
 षौ॥ मंत्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ॥ ओषधेश्च विभक्ता वप्रथमायां॥

सूपा. ६

५६

५६

ऋचितु नुघम क्षुतः कुत्रोरुष्याणां ॥ इकः सुजि ॥ द्यचोतस्तिडः ॥ निपात
स्यच ॥ अन्ये षामपि दृश्यते ॥ चो ॥ संप्रसारणस्य ॥ ७ ॥ ॥ अलुकूषध्याजाते
रिकोऽव्ययीभावेकोः कदिको वहएको नविंशतिः ॥ ॥ इति सूत्रपाठेष्वध्याय
स्यत तीयः पादः ॥ ॥ अंगस्य ॥ हलः ॥ नामि ॥ नति स चतस्रः ॥ छंदस्युभयथा ॥
नच ॥ नोपधायाः ॥ सर्वनामस्थानेचाऽसंबुद्धौ ॥ वाषपर्वस्य निगमे ॥ सांत
महतः संयोगस्य ॥ अपृत नत च स्वस नप्त नेष्टृत्वष्टृक्षत होतपोत प्रशास्तृणां ॥
इन्ह न्प्रषार्यम्णां शो ॥ सौच ॥ अत्वसंतस्य चाधातोः ॥ अनुनासिकस्य कि
सलोः कूडिति ॥ अद्भ्य नग मांसनि ॥ तनोतेर्विभाषा ॥ ऋमश्च कृत्वि ॥ ध्रुः
श्च नुनासिकेच ॥ ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवा मुपधायाश्च ॥ १ ॥ राह्लोपः ॥ अ

५६

सिद्धवदत्राभात् ॥ श्रान्नलोपः ॥ अनिदितां हल उपधायाः कूडि. ति ॥ दंश संजस्वं
 जांशपि ॥ रंजेश्च ॥ घञिच भावकरणयोः ॥ स्य दोजवे ॥ अवेदैधौ प्रप्रथ
 हिमश्चथाः ॥ नां चैः पूजायां ॥ किं कंदस्यंदोः ॥ जांतनशां विभाषा ॥ संजेश्चचिणि ॥
 शासद्दड् हलोः ॥ शाहौ ॥ हंतेर्जः ॥ अनुदातोपदेशव नतितनोत्यादीनामनुनासि
 कलोपोऽलिक्रिति ॥ वाल्यपि ॥ नक्तिचिदीर्घश्च ॥ गमः कौ ॥ २ ॥ विडूनोरनुनासि
 कः स्यात् ॥ जनस नस्वनांस नृसलोः ॥ ये विभाषा ॥ तनोतेर्यकि ॥ सनः क्ति
 चिलोपश्चास्यान्यतरस्यां ॥ आर्धधातुके ॥ भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां ॥
 अतोलोपः ॥ यस्य हलः ॥ क्यस्य विभाषा ॥ णेरनिटि ॥ निष्ठायां सेटि ॥ जनिता
 मंत्रे ॥ रामिताय ज्ञे ॥ अथा मंताल्वाय्ये ल्वि ल्लुषु ॥ ल्यपिलघुपूर्वात् ॥ विभा

सू.पा.६

५७

57

पापः॥ यु लुवो दर्घश्छंदसि॥ क्षियः॥ निष्ठाया मण्यदर्थे॥ ३॥ वाक्कोशदैन्ययोः॥
स्यसिचू सीयुट् तासिषु भावकर्मणो रूपदेशेऽस्य न ग्रहदृशां वाचिण्वदिट्च॥
दीङो युडचिकृडिति॥ आतो लोप इटिच॥ ईद्विति॥ घुमास्ठा गापा जहातिसांह
लि॥ एर्लि डि॥ वान्यस्य संयोगादेः॥ नल्यपि॥ मयते रिद न्यतरस्यां॥ लुङ् लङ्
लृङ् क्ष्वडु दान्तः॥ आड जा दी नां॥ छंदस्यपि दृश्यते॥ नमाङ्गो गे॥ बऊलं छंद
स्यमाङ्गो गेपि॥ इरयो रे॥ अचिश्नुधातु भ्रुवां य्वोरियडु वडौ॥ अभ्यास
स्यासवर्णे॥ स्त्रियाः॥ वामूश सोः॥ ४॥ इणो यण्॥ एरनेकाचो संयोगपू
र्वस्य॥ ओः सुपि॥ वर्षा भ्वश्च॥ नभस् सुधियोः॥ छंदस्युभयथा॥ ऊश्नुवोः
सार्वधातुके॥ भ्रुवो वुग्लुङ् लितोः॥ ऊडुपधाया गोहः॥ दोषो णौ॥ वाचि

५७

तविरागे॥ मितांङ्गस्वः॥ विण्णमुलोद्घोर्न्यतरस्यां॥ खचिक्स्वः॥ क्लादोनि
 षायां॥ छादेर्घ्युपसर्गस्य॥ इस्मन्त्रन्क्विषुच॥ गमहनज न ख न घ सां लो
 पः क्लित्यनडि॥ तनिपत्योश्छंदसि॥ घसिभसोर्हलिच॥ ५॥ ऊ झ लृ भ्यो हे धिः॥
 श्रुश्चणु पृक् वृभ्यश्छंदसि॥ अडि-तश्च॥ विणोलुक्॥ अतो हेः॥ उतश्च प्रत्य
 याद संयोगपूर्वात्॥ लोपश्चास्या न्यतरस्याम्बोः॥ नित्यं करोतेः॥ येच॥ अत उ
 त्सार्वधातुके॥ श्नसोरल्लोपः॥ श्नाभ्यस्तयोरातः॥ ईहल्यघोः॥ इद्दरिद्रस्य॥ भि
 यो न्यतरस्यां॥ जहातेश्च॥ आचहौ॥ लोपोयि॥ घसोरेद्वावभ्यासलोपश्च॥
 अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि॥ ६॥ थलिचसेटि॥ त्फलभजत्रपश्च॥ रा
 धोहिंसायां॥ वाज्दभ्रमुत्रसां॥ फणांचसप्तानां॥ नशसददवादिगुणानां॥ अ

सूपा. ६

५८

५४

वर्णस्त्रसावनजः॥ मघवा बङ्गलं॥ भस्य॥ पादः पत्र॥ वसोः संप्रसारणं॥
वाह ऊढ॥ श्वयुवमघो नाम तद्धिते॥ अलोपो नः॥ षपूर्वहन्धतराज्ञामणि॥
विभाषा डिः श्रयोः॥ न संयोगाद् मन्तात्॥ अचः॥ उद्दृत्॥ आतो धातोः॥ ७॥
मन्त्रेष्वङ्गादेरात्मनः॥ तिविंशतेर्दिति॥ टेः॥ नस्तद्धिते॥ अङ्गष्ट खोरेव॥ ओर्गु
णः॥ टे लोपो कङ्काः॥ यस्येति च॥ सूर्यतिष्ठागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः॥ ह
लस्तद्धितस्य॥ आपत्यस्य च तद्धितेनाति॥ क्यच् व्योश्च॥ बिल्वकादिभ्यश्च
स्य लुक्॥ तुरिष्ठे मेयः सु॥ टेः॥ स्तूलदूरयुवकस्वक्षिप्रक्षुदाणां यणादिपरं
वस्य च गुणः॥ प्रियस्तिरस्फिरो रु बङ्गल गुरु वृद्धत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां प्र
स्तस्फवर्बहिगर्वर्षिन्त्रपूद्राघिवृन्दाः॥ वसोर्लोपो भूचबहोः॥ इष्टस्य धिद्व॥

५८

ज्यादादी यसः॥८॥ रक्तो हलादेर्लघोः॥ विभाषर्जोश्छंदसि॥ प्रकृत्यैकाचू॥
 इनण्यनपत्ये॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च॥ संयोगादिश्च॥ अन्॥
 येचाभावकर्मणोः॥ आत्मा ध्वानो रवे॥ नमस्त्वोपत्येवर्मणः॥ ब्राह्मो जातौ॥ का
 र्मस्ताच्छील्ये॥ औक्षमनपत्ये॥ हांतिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैलाशि
 नेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैश्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि॥ ऋत्य
 वास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिछंदसि॥९॥ ॥ अंगस्यराहोपोविदू नोर्वाक्रोशेणो
 ऊ शलभ्यसुथिलचसेटिमंत्रेष्वारक्तः पंचदश॥ ॥ इतिषष्ठाध्यायस्यचतुर्थः पा
 दः॥ ॥ इतिषष्ठाध्यायः समाप्तः॥ ॥ हरिः ॐ ३॥ ॥ युवोरनाकौ॥ आयनेयीमीयि
 यः फट् खच्छघांप्रत्ययादीनां॥ शौतः॥ अदभ्यस्तात्॥ आत्मनेपदेष्वनतः॥ ॥ ३॥

स्वपा. ७

५२

५९

डोरुट् ॥ वेत्तेर्विभाषा ॥ बडुलं छंदसि ॥ अतोभिस ऐस् ॥ बडुलं छंदसि ॥ नेदम
द सोरकोः ॥ टाडः सिडः सामिनात्स्याः ॥ डेः र्यः ॥ सर्वनाम्नः स्मे ॥ डः सिड्योस्मात्स्मि
नो ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ जसः शी ॥ औडः आपः ॥ नपुंसकाच्च ॥ जश्शसोः
शिः ॥ १ ॥ अष्टाभ्य औश्र ॥ षड्यो लुक् ॥ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ अतोम् ॥ अडुतरादिभ्यः
पंचभ्यः ॥ नेतरा च्छंदसि ॥ युष्मदस्मड्यां डः सोश्र ॥ डेः प्रथमयोरम् ॥ शसो
न ॥ भ्यसो भ्यम् ॥ पंचम्या अत् ॥ एकवचनस्य च ॥ साम आकं ॥ आत औण
लः ॥ तुल्योस्तातडुः शिष्य न्यतरस्यां ॥ विदेः शतुर्वसुः ॥ समासेन अर्धेत्कोल्यप् ॥
त्कापि छंदसि ॥ सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णां छेयाडाड्याया जालः ॥ अमोमश् ॥ २ ॥
लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ध्वमो ध्वात् ॥ यजध्वै नमिति च ॥ तस्य तात् ॥ तप्तन

तनथनाश्व॥ इदंतोमसि॥ त्कोयकू॥ इष्टी नमितिच॥ स्नात्त्यादयश्च॥ आज्ञ
 सेरसुकू॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौक्यचि॥ आमिसर्वनाम्नः सुट्॥
 त्रैस्त्रयः॥ रुस्वनद्यापोनुट्॥ षट्चतुर्भ्यश्च॥ श्रीग्रामण्योश्छंदसि॥ गोः पादांते॥
 इदितोनुमधातोः॥ शेमुचादीनां॥ मसृजिनशोर्झलि॥ ३॥ रधिजभोरचि॥ नेद्य
 लिटिरधेः॥ रभेरशब्बिदोः॥ लभेश्च॥ आङोयि॥ उपात्प्रशंसायां॥ उपसर्गात्त्व
 लघञोः॥ नसुडभ्यांकेवलाभ्यां॥ विभाषाचिण्णमुलोः॥ उगिदचांसर्वनामसुडा
 नेधातोः॥ युजेरसमासे॥ नपुंसकस्य झलचः॥ इकोचिविभक्तौ॥ तृतीयादि
 षुभाषितपुंस्कंपुंवजालवस्य॥ अस्तिदधिसक्थ्यक्ष्णामनडुदात्तः॥ छंदस्य
 पिटृश्यते॥ ईचद्विवचने॥ नाभ्यस्ताच्छतुः॥ वानपुंसकस्य॥ आच्छी नद्योर्तु

सू. पा. ७

६०

६०

म॥ ४॥ शप् श्यनोर्नित्यं॥ सावनडुहः॥ दृक् स्ववः स्वतवसां छंदसि॥ दिवत्रौत्॥
पश्चिमथ्य भुक्षामात्॥ इतोत्सर्वनामस्थाने॥ थोन्थः॥ भस्यटेलोपः॥ पुंसो सु
ड॥ गोतोणित्॥ णलुत्तमोवा॥ सरव्युरसंबुद्धौ॥ अनडू सौ॥ ऋडुशानस्फुर
दंसो नेहसांच॥ तज्वत्क्रोष्टुः॥ स्त्रियांच॥ विभाषात्तीयादिष्वचि॥ चतुरन
डुहोराभुदात्तः॥ अम्रसंबुद्धौ॥ ऋतइद्वातोः॥ ५॥ उपधायाश्च॥ उदोष्यपूर्वस्य॥
बहुलं छंदसि॥ ६॥ ॥ युवोरष्टाभ्योलोपस्तरधि शप् श्यनोरुपधायास्त्रीणि॥ ॥
॥ ॥ इतिसप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ सिचिवृद्धिः परस्मैपदेषु॥ अतोल्
रांतस्य॥ वदब्रजहलंतस्याचः॥ नेटि॥ ह्यंतक्षणश्चसजागृणिश्च्येदितां॥
ऊर्णोतेर्विभाषा॥ अतोहलादेर्लघोः॥ नेडू शिक्कति॥ तितुन्नतथसिसुसरक

६०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सू. पा. ७

६३

६१

मिती तिच॥ आर्धधातुकस्येडुल्लादेः॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ ग्रहो लि
टिदीर्घः॥ कृतोवा॥ नलिङि॥ सिचिचपरस्मैपदेषु॥ २॥ इट्सनिवा॥ लिङ् सि
चोरात्मनेपदेषु॥ ऋतश्चसंयोगादेः॥ स्वरतिस्सुतिस्स्यतिध्न्द्दितोवा॥ रधा
दिभ्यश्च॥ निरःकुषः॥ इणनिष्ठायां॥ ती षसहलुभरुपरिषः॥ सनीवंतर्धभ्र
स्जदंभुश्चिस्व्यर्णुभरज्ञपिसनां॥ क्लिशः क्तानिष्ठयोः॥ पूङ् श्च॥ वसतिक्षुधो
रिङ्॥ अचैः पूजायां॥ लुभोविमोहने॥ जृब्रश्च्योः कृत्वि॥ उदितोवा॥ सेसि
चिक्कतचतद्धृदत्तदन्तः॥ गमेरिट्परस्मैपदेषु॥ नवृङ्गश्चतुर्भ्यः॥ तामि
चक्लृपः॥ ३॥ अचस्तास्वथल्यनित्येनित्यं॥ उपदेशोत्वतः॥ ऋतोभारद्वाज
स्य॥ वभ्रथाततंथजगभ्रववर्थेतिनिगमे॥ विभाषासजिदृशोः॥ इउत्यर्ति

६३

व्ययतीनां॥ वस्वेकाजो ह्यसां॥ विभाषा गमहनविदविशां॥ सनिंससनिवां
 सं॥ ऋद्धनोःस्ये॥ अंजेःसिचि॥ स्तुसुध्नुभ्यःपरस्मैपदेषु॥ यमरमनमातां
 सकृच्च॥ स्मिपृड् रंज्वशांसनि॥ किरश्चपंचभ्यः॥ रुदादिभ्यःसार्वधातुके॥ ईशः
 से॥ ईडजनोर्ध्वेच॥ लिङ्ःसलोपोनंत्यस्य॥ अतोयेयः॥ ४॥ आतोडिःतः॥ आ
 नेमुक्॥ ईदासः॥ अष्टनआविभक्तौ॥ रायोहलि॥ युष्मदस्मदोरनादेशे॥ द्वितीया
 यांच॥ प्रथमायाश्चद्विवचनेभाषायां॥ योचि॥ शेषेलोपः॥ मपर्यंतस्य॥ यु
 वावौद्विवचने॥ यूयवयोजसि॥ त्वाहौसौ॥ तुभ्यमह्योड् यि॥ तवममोड् सि॥
 त्वमावेकवचने॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ त्रिचतुरोस्त्रियांतिसृचतसृ॥ अ
 चिरऋतः॥ ५॥ जरायाजरसन्यतरस्यां॥ त्यदादीनामः॥ किमःकः॥ कुतिहोः॥

सू. पा. ७

६२

६२

क्काति॥ तदोः सस्मा व नंत्ययोः॥ अदस औसु लोपश्च॥ इदमोमः॥ दश्च॥ यः सौ॥
इदो य्पुंसि॥ अनाप्यकः॥ हलिलोपः॥ मृजे वृद्धिः॥ अचो ऋणिति॥ अत उप
धायाः॥ तद्धितेष्वचामादेः॥ किति च॥ ६॥ ॥ सिचिप्रभा विट्स न्यच आतो जरा
या अष्टादश॥ ॥ इतिसप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ देविका शिंशापादित्य
वाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात्॥ केकय मित्रयुप्रलयानां यादेरियुः॥ नय्वाभ्यां
पदांताभ्यां पूर्वोत्तुताभ्यामैच्॥ द्वा रादीनां च॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य॥ न
कर्म व्यतिहारे॥ स्वागतादीनां च॥ श्वादेरिन्नि॥ पदांतस्याः न्यतरस्यां॥ उत्त
रपदस्य॥ अक्यवाटतोः॥ सुसर्वाद्धाज्जनपरस्य॥ दिशो मद्गणां॥ प्राचां
ग्रामनगराणां॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च॥ वर्षस्याभविष्यति॥ परि

६२

माणांतस्यासंज्ञाशाणयोः॥ जेप्रोष्ठपदानां॥ ह्रद्गसिंध्वंतेपूर्वपदस्यच॥ अ
 नुरातिकादीनांच॥ १॥ देवताद्वंद्वेच॥ नेंद्रस्यपरस्य॥ दीर्घाच्चवरुणस्य॥ प्राचां
 नगरांते॥ जंगलधेनुबलजांतस्यविभाषितमुत्तरं॥ अर्धात्परिमाणस्यपूर्वस्य
 तुवा॥ नातःपरस्य॥ प्रवाहणस्यढे॥ तत्प्रत्ययस्यच॥ नमःशुचीश्वरक्षेत्रज्ञकु
 शलनिपुणानां॥ यथातथयथापुरयोःपर्यायेण॥ हनस्तोचिष्यलोः॥ आतो
 युक्चिणरुक्तोः॥ नोदातोपदेशस्यमांतस्यानाचमेः॥ जनिवध्योश्च॥ अर्त्तिङ्गी
 क्लीरीक्रीयीक्ष्माय्यातांपुङ्ः णौ॥ शाच्छासाक्षाव्यावेपांयुक्॥ बोविध्नजे
 जुक्॥ लीलोर्गुलुकावन्यतरस्यांस्नेहविपातने॥ भियोहेतुभयेषुक्॥ २॥
 स्फायोवः॥ रादेरगतौतः॥ रुहःपोन्यतरस्यां॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यांतद्दा

सू. पा. ७

६३

६३

प्यसुपः॥ नयासयोः॥ उदीचामातस्थानेयकएवायाः॥ मस्त्रैषाजातादास्वान
अवणिमपि॥ अभाषितपुंस्काच्च॥ आदाचार्याणां॥ ठस्येकः॥ इसुसुक्तांतात्कः॥
चजोःकुघिण्यतोः॥ न्यंकादीनांच॥ होहंतेर्णिन्नेषु॥ अभ्यासाच्च॥ हेरचडिः॥
सन्लिटोर्जेः॥ विभाषाचेः॥ नक्कादेः॥ अजिब्रज्योश्च॥ ३॥ भुजन्तु बौपाण्युपता
पयोः॥ प्रयाजानुयाजौयज्ञांगे॥ वंचेर्गतौ॥ ओकउचःके॥ ण्यआवश्यके॥ यजया
चरुचप्रवचर्चश्च॥ वचोशब्दसंज्ञायां॥ प्रयोज्यनियोज्यौशक्यार्थे॥ भोज्यं
भक्ष्ये॥ घोलेपोलेटिवा॥ श्रोतःश्यनि॥ कसस्याचि॥ लुग्वा डहदिहलिहगुहामात्म
नेपदेदंत्ये॥ रामामष्टानां दीर्घःश्यनि॥ छिबुकुमुचमांशिति॥ क्रमःपरस्मैपदेषु॥
इषुगमियमांछः॥ पाद्याध्मास्थाम्नादाण्डश्यर्तिसर्तिरादसदांपिबजि

६३

अधमतिष्ठमनयछपश्य छधोशीयसीदाः॥ लाजनोर्जा॥ घादीनां द्रुस्वः॥ ४॥
 मीनातेर्निगमे॥ मिदेर्गुणः॥ जुसिच॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः॥ जाग्रोविचिण्ण
 लडि॥ त्सु॥ पुगंतलघूपधस्यच॥ नाभ्यस्तस्याचिपिति सार्वधातुके॥ भ्रसुवोस्ति
 डि॥ उतोवृद्धिर्लुकिहलि॥ उर्णोतेर्विभाषा॥ गुणोपक्ते॥ तणहृमू॥ ब्रुवईटू॥ यजे
 वा॥ लुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके॥ अस्ति सितोपक्ते॥ बऊलं छंदसि॥ रुदश्चपंच
 भ्यः॥ अउगाग्यगालवयोः॥ अहः सर्वेषां॥ ५॥ अतोदीर्घोयिजि॥ सुपिच॥ बऊ
 वचने झल्येत्॥ ओसिच॥ आडि॥ चापः॥ संबुद्धौच॥ अं वार्थनद्योर्द्रुस्वः॥ द्रुस्वस्य
 गुणः॥ जसिच॥ ऋतोडि॥ सर्वनामस्थानयोः॥ घेर्ङिति॥ आणनद्याः॥ याडापः॥
 सर्वनाम्नः स्याद्द्रुस्वश्च॥ विभाषाद्वितीयात्तृतीयाभ्यां॥ डे॥ राम्नघाम्नीभ्यः॥

सू.पा. ७

६४

६५

इ उ द्रां॥ औत॥ अच्चघेः॥ आउने नास्त्रियां॥ ६॥ ॥ देविकादेवता स्फायो भुज-
मी नातेरतोदीर्घो विंशतिः॥ ॥ इति सप्तमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ णौ चङ्गुपधा-
याक्रस्वः॥ नाग्लोपिशास्वदितां॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यां॥
लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य॥ तिष्ठतेरित्॥ जिघ्रतेर्वा॥ ऋत॥ नित्यं छंदसि॥ दयते
दिगिलिटि॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः॥ ऋछल्यृतां॥ श्रृद्दृप्रांद्स्वोवा॥ केणः॥ नकपि॥
आपो न्यतरस्यां॥ ऋदशोडिः गुणः॥ अस्यतेः स्तुक्॥ श्वयतेरः॥ पतः पुम्॥ वचउ
म्॥ १॥ शीउः सार्वधातुके गुणः॥ अयङ् यिकृति॥ उपसर्गाङ्स्व ऊहतेः॥ एतेर्लि
डि॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्द्विर्घः॥ चोच॥ री इतः॥ रिङ् शयग्लिङ् क्षु॥ गुणोर्त्ति
संयोगाद्योः॥ यडिच॥ ईघ्राध्मोः॥ अस्य चै॥ क्यचिच॥ अशनायोदन्यधना

६४

या बुभुक्षापिपासागर्धेषु॥ न छंदस्यपुत्रस्य॥ डुरस्युर्द्विणस्युर्द्विषण्यतिरिषण्य
 ति॥ अश्वच्छस्यात्॥ देवसुम्नयोर्यजुषिकाठके॥ कव्यध्वरएतनस्यर्चिलोपः॥ द्य
 तिस्यतिमासुगमिन्निकिति॥ २॥ शाच्छेदरन्यतरस्यां॥ दधातेर्हिः॥ जहातेश्चत्कि॥ वि
 भाषाच्छंदसि॥ सुधितवसुधितनेमधितधिस्रधिस्रधियच॥ दोदद्वोः॥ अचउपस
 गर्त्तिः॥ अपोमि॥ सस्याद्धधातुके॥ तासस्त्योर्लोपः॥ रिच॥ हएति॥ यीवर्णयोर्द
 धीवेव्योः॥ सनिमीमाद्युरभलभराकपतपदामचइस्॥ आपृज्ञप्यधामीत्॥ द
 भइच्च॥ मुचो कर्मकस्यगुणोवा॥ अत्रलोपोभ्यासस्य॥ द्रस्वः॥ हलादिः शेषः॥ ३॥
 शर्षर्वाः रवयः॥ कुहोश्चुः॥ नकवतेर्यडि॥ कृषेच्छंदसि॥ दाधर्त्तिर्दधर्त्तिर्दधर्षिबो
 भ्रतुतेतिक्ते लष्यपिनी फणत्संसनिष्यदत्करिक्तरकनिक्तरदद्भ्रिभ्रद्विध्वतो

सू. पा. ७

६५

६५

द्विद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरी वृजन्मर्मज्यागनीगंतीतिच॥ उरत॥ द्युतिस्वा
प्योः संप्रसारणं॥ व्यथोलिदि॥ दीर्घदणः किति॥ अतआदेः॥ तस्मान्नुद्द्विहलः॥
अश्रुतेश्च॥ भवतेरः॥ सस्रवेतिनिगमे॥ निजांत्रयाणां गुणः श्लौ॥ भ्रमोमित् ॥
अर्त्तिपित्योश्च॥ बडुलं छंदसि॥ सन्यतः॥ ओः पुयणरज्यपरे॥ ४॥ स्रवतिश्च
णोतिद्रवतिप्रवतिस्त्रवतिच्यवतीनांवा॥ गुणोयडुलुकोः॥ दीर्घोक्तिः॥ नीग्वंचु
संसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कंदं॥ नुगतोनुनासिकांतस्य॥ जपजभदहदरा
भंजपशांच॥ चरफलोश्च॥ उत्परस्यातः॥ तिच॥ शीगृदुपधस्यच॥ रुग्निकौचलु
कि॥ ऋतश्च॥ सन्बल्लघुनिचडुः परेनगलोपे॥ दीर्घोलघोः॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथ
मदस्तृस्पशां॥ विभाषावेष्टिचेष्ट्योः॥ इचिगणः॥ ५॥ ॥ णोचशीडः शाच्छोः शर्ष

६५

र्वाः स्ववतिसप्तदश ॥ ॥ इतिसप्तमाध्यायस्यचतुर्थः पादः ॥ ॥ इति सूत्रपाठे सप्तमोऽ
 ध्यायः समाप्तः ॥ ॥ हरिः ॐ ३ ॥ ॥ सर्वस्य द्वे ॥ तस्य परमा मन्त्रेडितं ॥ अनुदात्तं च ॥ न
 नित्यवीक्ष्योः ॥ परेर्वर्जने ॥ प्रसमुपोदः पादपरणे ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥
 वाक्यादेरामंत्रितस्याः स्त्रयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ एकं बहु ब्रीहिवत् ॥
 आबाधे च ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ अकृद्धे प्रियसुखयोर
 न्यतरस्यां ॥ यथास्वे यथायथं ॥ द्वंद्वरहस्यमयादि वचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र
 प्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ पदस्य ॥ पदात् ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ आमंत्रितस्य च ॥
 युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थद्वितीयास्तृतीयोर्वा नावौ ॥ १ ॥ बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ तेम
 यावेकवचनस्य ॥ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ नचवाहाहैव युक्ते ॥ पर्यार्थैश्चानालोचने ॥

सू.पा. ८

६६

६६

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ तिङो गोत्रादी निकुत्सना भीक्ष्य योः ॥ तिङुः तिङः ॥
नलुट् ॥ निपातैर्यद्यदि हंत कुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यत्रयुक्तं ॥ नहप्रत्यारंभे ॥ सत्यं प्र
श्ने ॥ अंगा प्रातिलोम्ये ॥ हिच ॥ छंदस्य नेकमपि साकांक्षं ॥ यावद्यथाभ्यां ॥ पूजायां
नानंतरं ॥ उपसर्गव्यपेतं च ॥ तु पश्य पश्यता हैः पूजायां ॥ अहोच ॥ २ ॥ शेषे विभा
षा ॥ पुराच परी सायां ॥ नचिद्यनु शेषणायां ॥ किं क्रियाप्रश्ने उपसर्गमप्रतिषिद्धं ॥
लोपे विभाषा ॥ एहि मन्ये प्रहा से लुट् ॥ जात्व पूर्व ॥ किं वृत्तं च चिउत्तरं ॥ आहोउता
होचानंतरं ॥ शेषे विभाषा ॥ गत्यर्थलोटा लृण नचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ लोट् च ॥
विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमं ॥ हंत च ॥ आम एकांतरमामंत्रितमनंतिके ॥ यद्धितु
परं छंदसि ॥ चनचिदिव गोत्रादितद्धिता म्मेडितेष्वगतेः ॥ चादिषु च ॥ चवायो

६६

गेप्रथमा॥ हेतिक्षियायां॥३॥ अहेतिविनियो गेच॥ चाहलोपएवेत्यवधारणं॥ च
 दिलोपेविभाषा॥ वैवावेतिच छंदसि॥ एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यां॥ यदृत्तान्नित्यं॥ ए
 जनात्प्रजितमनुदात्तंकाष्ठादिभ्यः॥ सगतिरपितिङ्॥ कुत्सनेचसुष्यगोत्रादौ॥ गति
 र्गतौ॥ तिङिचोदात्तवति॥ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानेवत्॥ नामंत्रितेसमानाधिक
 रणेसामान्यवचनं॥ विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनं॥४॥ ॥ सर्वस्यबहुवच
 नस्यशेषेहेतिचतुर्दश॥ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्यप्रथमःपादः॥ पूर्वत्रासिद्धं॥ न
 लोपःसुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति॥ नमुने॥ उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्त
 स्य॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः॥ स्वरितोवानुदात्तेपदादौ॥ नलोपःप्रातिपदिकान्त
 स्य॥ नङि संबुद्धौ॥ माउपधायाश्चमतोर्वेयवादिभ्यः॥ झयः॥ संज्ञायां॥ आसंदि

सू. पा. ८

६७

67

वदष्टी वच्चक्री वल्कक्षी वहुमण्वच्चर्मण्वती ॥ उदन्वानुदधौच ॥ राजन्वान्तसौरा
ज्ये ॥ छंदसीरः ॥ अनोनुट् ॥ नाद्यस्य ॥ कपोरोलः ॥ उपसर्गस्यायतौ ॥ ग्रायडि ॥
॥ १ ॥ अचिविभाषा ॥ परेश्वघांकयोः ॥ संयोगांतस्यलोपः ॥ रात्सस्य ॥ धिच ॥ स
लोः सलि ॥ कृत्वादंगात् ॥ इट् ईटि ॥ स्कोः संयोगाद्योरंतेच ॥ चोः कुः ॥ होढः ॥ दादेर्धा
तोर्घः ॥ वाडुहमुहल्लिहं ॥ नहोधः ॥ आहसुः ॥ ब्रश्वभ्रस्जस्र जमजयजराज
भ्राज छशांषः ॥ एकाचो बशो भषू सषंतस्यस्रध्वोः ॥ दधस्तथोश्व ॥ सलांजशो
ते ॥ सषस्तथोर्धोधः ॥ २ ॥ षढोः कः सि ॥ रदाभ्यांनिष्ठातो नः पूर्वस्यचादः ॥ संयो
गादेरातो धातोर्धोवतः ॥ ल्वादिभ्यः ॥ ओदितश्व ॥ क्षियोदीर्घात् ॥ श्यो स्पशे ॥
अंचो नपादाने ॥ दिवोविजिगीषायां ॥ निर्वाणोवाते ॥ श्रुषः कः ॥ षचोवः ॥ क्षायो

६७

मः॥ प्रस्त्यो न्यतरस्यां॥ अनुपसर्गात्कुल्लक्षी बह्वशो ल्लाघाः॥ नुदविदोदत्राघ्रा
क्रीभ्यो न्यतरस्यां॥ नध्याख्याप् मृद्धिमदां॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः॥ भित्तं श
कलं॥ ऋणमाधमर्ज्ये॥ ३॥ नसत्तनिषत्ता नुत्तप्रत्तर्त्तस्त्तर्त्तगृत्तर्त्तनिछंदसि॥ किन्
प्रत्ययस्यकुः॥ नशोर्वा॥ मोनोधातोः॥ म्वोश्च॥ ससजुषोरुः॥ अवयाश्चेतवाः पु
रोडाश्च॥ अहन्॥ रोसुपि॥ अमनस्त्तर्धरवरित्युभयथाछंदसि॥ भुवश्चमहाव्याह
तेः॥ वसुस्त्रंसुध्वंस्वनडुहांदः॥ तिप्यनस्तेः॥ सिपिधातोरुर्वा॥ दश्च॥ वैरुपधाया
दीर्घइकः॥ हलिच॥ उपधायांच॥ नभकुर्छुरां॥ अदसोसेर्दडुदोमः॥ ४॥ एतईळ
ऊवचने॥ वाक्यस्यटेः लुतउदात्तः॥ प्रत्यभिवादेश्चदे॥ दूराद्धूतेच॥ हैहेप्रयोगेहै
हयोः॥ गुरोरन्तोनंत्यस्याप्येकैकस्यप्राचां॥ ओमभ्यादाने॥ येयज्ञकर्मणि॥ प्र

सू. पा. ८

६८

६८

णवष्टेः॥ याज्यांतः॥ ब्रुहि प्रेष्य श्रो षड्द्वौ षडा वहानामादेः॥ अग्नी त्प्रेषणे परस्य
च॥ विभाषाष्टष्टप्रतिवचनेहेः॥ निगृह्यानुयोगेच॥ आम्नेडितं भर्त्सने॥ अं
गयुक्तं तिङाकांक्षं॥ विचार्य भाणानां॥ पूर्वतुभाषायां॥ प्रतिश्रवणेच॥ अनु
दात्तं प्रश्नांताभिपूजितयोः॥ ५॥ चिदितिचोपमार्थे प्रयुज्यमाने॥ उपरिस्विदा
सीदितिच॥ स्वरितमाम्नेडिते स्त्रया संमतिकोपकुत्सनेषु॥ क्षियाशीः प्रेषे
षु तिङाकांक्षं॥ अनंत्यस्यापि प्रश्नारब्धानयोः॥ लुतावैच इडतौ॥ एचो प्रगृह्य
स्यादूरादूते पूर्वस्याधस्या उत्तरस्येडतौ॥ तयोर्ध्वविचि संहितायां॥ ६॥ ॥ पूर्व
त्राचिषढोर्न सत्तैतर्द्धिदित्यष्टौ॥ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥
॥ ॥ मतुवसोरु संबुद्धौ छंदसि॥ अत्रानुनासिकः पूर्व स्यतुवा॥ आतोदिनित्यं॥

६८

अनुनासिकात्परोनुस्वारः॥ समः सुटि॥ पुमः खय्यम्परे॥ नश्चुव्यप्रशान्॥ उ
 भयथर्क्षु॥ दीर्घादटिसमानपादे॥ न्दन्वे॥ स्वतवान्पायौ॥ कानाम्प्रेडिते॥ छो
 टे लोपः॥ रोः रि॥ रवरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ रोः सुपि॥ भोभगोअघोअर्ष्वस्य
 योः शि॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य॥ लोपः शाकल्यस्य॥ ओतो गार्ग्य
 स्य॥ १॥ उज्जिचपदे॥ हलिसर्वेषां॥ मोनुस्वारः॥ नश्चापदांतस्य झलि॥ मोराजि
 समः कौ॥ हेमपरेवा॥ नपरेनः॥ ऊः कुकूटुकूरारि॥ उः सिधुट्॥ नश्च॥ शितुकू॥
 उ० मोक्रस्वादचिउ० मुण्नित्यं॥ मयउओवोवा॥ विसर्जनीयस्यसः॥ शर्परेविसर्ज
 नीयः॥ वाशरि॥ कुचोः कः पौच॥ सोपदादौ॥ इणः षः॥ नमस्पुः रसोर्गल्योः॥ २॥
 इउउपधास्यचाप्रत्ययस्य॥ तिरसोन्यतरस्यां॥ द्विस्त्रिश्चतुरितिकृतौर्थे॥ इसु

सूपा. ८

६९

६९

सोः सामर्थ्ये॥ नित्यं समासे नुत्तरपदस्य॥ अतः कृकमिकं सकुंभपात्रकुरा
कणश्च नव्ययस्य॥ अधःशिरसीपदे॥ कस्कादिषुच॥ छंदसिवाप्राम्नेडितयोः॥
कः करत्करति कृधिकृतेष्वनदितेः॥ पंचम्याः परावध्यर्थे॥ पातौच बऊलं॥ षष्ठ्याः
पतिपुत्रदृष्ट पारपदपयस्पोषेषु॥ इडायावा॥ अपदांतस्य मूर्धन्यः॥ सहेः साडः
सः॥ इणकोः॥ नुन्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि॥ आदेशप्रत्यययोः॥ रासि वसिष्ठ
सीनांच॥ ३॥ स्तोति ण्यो रेव षण्यभ्यासात्॥ सस्विदिस्वदिसहीनांच॥ प्राकृप्ति
तादृव्यवायेपि॥ स्ठादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य॥ उपसर्गत्सु नोति सुवतिस्यति
स्तोति स्तोभति स्ठासेनयसे धसिच संजस्वंजां॥ सदिरप्रतेः॥ स्तन्भेः॥ अवा
च्चा लंबना विहर्ययोः॥ वेश्वस्वनो भोजने॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबु

६९

सहस्रं स्तुत्वां॥ सिवादीनां वाङ्मयवायेपि॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यंदतेरप्रा
 णिषु॥ वेः स्कंदेरनिष्ठायां॥ परेश्व॥ परिस्कंदः प्राच्यभरतेषु॥ स्फुरतिस्फुल्लयो
 र्निनिविभ्यः॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यं॥ इणः षीध्वं लुङ् लिट् धोंगात्॥ विभाषेष्टः॥ स
 मासंगुलेः संगः॥ ४॥ भीरौः स्तनं॥ अग्ने स्तु त्स्तोमयोमाः॥ ज्योतिरायुषस्तोमः॥
 मातृपितृभ्यां स्वसा॥ मातुः पितृभ्यामन्यतरस्यां॥ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञा
 यां॥ उपसर्गप्राड्भ्यामस्तिर्यच्यरः॥ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिस्तिर्यसमाः॥ निनदीभ्यां
 स्नातेः कौशले॥ स्त्रत्रं प्रतिष्ठातं॥ कपिष्ठलो गोत्रे॥ प्रष्टोग्रगामिनि॥ वृक्षासन
 योर्विष्टरः॥ छंदोनाम्निच॥ गवियुधिभ्यां स्तिरः॥ विकुशमिपरिभ्यः स्तलं॥ अं
 बां वगो भूमिसव्यापद्वित्रिकुशो कुशं कंगुर्मजिपुं जिपरमे बाहं दिव्यग्निभ्यः स्तः॥

सू.पा. ८

७०

70

सुषामादिषु च ॥ एतिसंज्ञायामगात् ॥ नक्षत्राद्वा ॥ ५ ॥ क्रस्वा तादौ तद्धिते ॥ निसस्त
पतावनासेवने ॥ युष्मत्तत्तक्षुष्मंतः पादं ॥ यजुष्येकेषां ॥ स्तुतस्तोमयोश्छंदसि ॥ पूर्व
पदात् ॥ सुभः ॥ सनोतेरनः ॥ सहेः एतनर्ताभ्यांच ॥ नरपरस्तपिस्तजिस्तश्रिस्तहि
सर्वनादीनां ॥ सात्पदाद्योः ॥ सिचोयडि ॥ सेधतेर्गतौ ॥ प्रतिस्तधनिस्तधौच ॥
सोढः ॥ स्तभुसिबुसहांचडि ॥ सुनोतेस्यसनोः ॥ सदिस्वंज्योः परस्यलिटि ॥ निव्य
भिभ्योउव्यवायेवाछंदसि ॥ ६ ॥ ॥ मतुवसोरुजिचेडुडपधस्यस्तौतिण्योभरिरो
क्रस्वादेकोनविंशतिः ॥ ॥ इत्यष्टमाऽध्यायस्यतृतीयः पादः ॥ ॥ रषाभ्यांनोणः
समानपदे ॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ वनंपुरगामि
श्रकासिधकासारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ प्रनिरंतः शरेक्षुलक्षाम्रकाष्परिवदिरपी

७०

रक्षाभ्यो संज्ञायामपि॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ अक्रोदंतात्॥ बाहनमाहि
 तात्॥ पानंदेशे॥ बाभावकरणयोः॥ प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषुच॥ एकाजुत्त
 रपदेशः॥ कुमतिच॥ उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य॥ हिनुमीना॥ आनिलो
 द॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहंतियातिवातिदातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यति
 चिनोतिदेग्धिषुच॥ शेषे विभाषा कखादावष्मांतउपदेशे॥ अनितेः॥ अंतः॥
 ॥ १॥ उभौ साभ्यासस्य॥ हंतैरत्पूर्वस्य॥ वमोर्वा॥ अंतरदेशे॥ अयनंच॥ छंदस्य
 दवग्रहात्॥ नश्चधातुस्तोरुषुभ्यः॥ उपसर्गाद्भुक्तं॥ कृत्यचः॥ णोर्विभाषा॥
 हलश्चैतुपधात्॥ इंजादेः स नुमः॥ वानिंसनिक्षनिंदां॥ नभाभ्रएकमिगमिप्या
 यीवेषां॥ षात्पदांतात्॥ नरोष्पांतस्य॥ पदांतस्य॥ पदव्यवायेपि॥ क्षुभ्नादिषु

सू. पा. ८

७३

७१

च॥ स्तोश्चु नाश्चुः॥ २॥ शुनाशुः॥ नपदांतादोरनां॥ तोःषि॥ शात॥ यरोनु नासिके
नु नासिको वा॥ अचोरहाभ्यां द्वे॥ अनचिच॥ नादिन्याक्रोशेषुत्रस्य॥ शरोचि॥
त्रिप्रभृतिषुशाकदायनस्य॥ सर्वत्रशाकल्यस्य॥ दीर्घादाचार्याणां॥ सलां नर
सृशि॥ अभ्यासेचर्च॥ रवरिच॥ वावसाने॥ अणोप्रगृह्यस्यानु नासिकः॥ अ
नुस्वारस्यययिपरसवर्णः॥ वापदांतस्य॥ तोर्लि॥ ३॥ उदस्ताः संभोः पूर्वस्य॥
स्योहो न्यतरस्यां॥ शश्छोटि॥ हलोयमांयमितोपः॥ सरोसरिसवर्णे॥ उदा
तादनुदात्तस्यस्वरितः॥ नोदात्तस्वरितोदयमगाग्यकाश्यपगालवानां॥ अ
अइति॥ ४॥ ॥ रषाभ्यामुभौ शुनोदस्ताष्टौ॥ ॥ इतिचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थः
पादः॥ ॥ इति सूत्रपाठेचतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥ त्रीणिसूत्रसहस्राणितथा

७३

नवशतानिच॥ षण्णवतिचसूत्राणिपाणिनिः कृतवान्स्वयं॥ १॥ ॥श्रीर
स्तु॥ ॥ गुणेश्युपनामकत्र्यंबकस्येदंपुस्तकं॥ ॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥

सू.पा.८

७२

॥ इत्यष्टाध्यायी सूत्रपाठः समाप्तः ॥

श्लोक
१०००

७२